

Sara Ramírez Gómez

TAKI U SAAMAKA SĒMBĒ

a di fasi fa wooko o seeka a di matu

Sara Ramírez Gómez

TAKI U SAAMAKA

sëmbë a di fasi fa wooko o
seeka a di matu

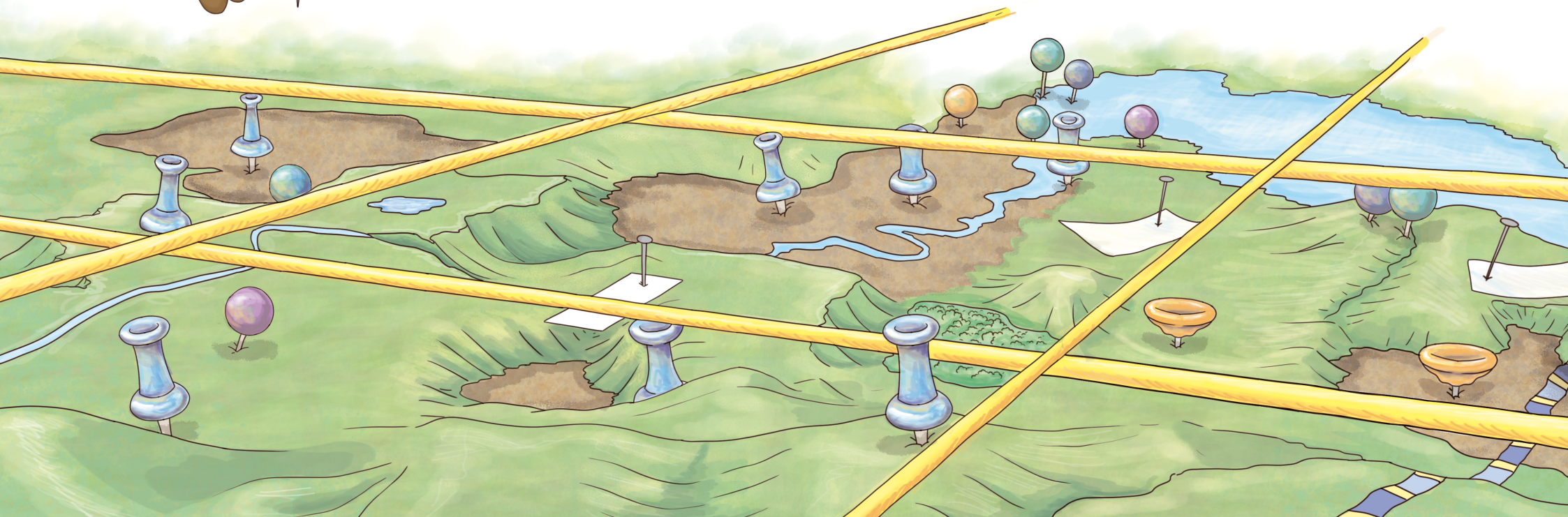
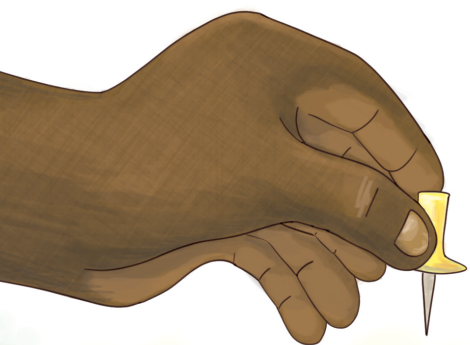
Debora Linga, Rudi van Kanten, Lisa Best ku Pita Verweij
heepi a di sikifi u di buku

Utrecht University

TAKI U SAAMAKA SĒMBĒ A DI FASI FA WOOKO O SEEKA A DI MATU

Di öndösuku di bi du ka Tropen Suriname bi wooko makandi ku dee Saamaka sĕmbĕ u Libasĕ Saana lio, a di 2013 te go miti 2016, hĕn tja di sikifi u di pampia aki. Di Feleniki u dee Takima u Saamaka de kai VSG bi taanpu a di öndösuku aki baka. De hopo di wooko aki u 2 soni hedi: 1) U kisi sabi ku u mbei kaita u dee gudu u di matu dee dĕ fanöudu da dee Saamaka sĕmbĕ. 2) U fusutan unfa wooko makandi u mbei kaita sa heepi dee Saamaka sĕmbĕ u de sa feni taki a di fasi fa wooko o seeka a di matu, u sölugu taa te wĕti o mbei nöö dee soni dee dĕ fanöudu da dee Saamaka sĕmbĕ musu dĕ a pakisei.

Di buku aki da wan pisi u di wooko de kai Shared Resources Joint Solutions (SRJS) a Ingisitöngö. Di wooko aki da wan wooko makandi u dee feleniki WWF NL, IUCN NL ku di kantoo u di minisiti u Döösë Soni u Holansiköndë. Dee soni dee sikifi a di buku aki da dee pakisei u di sëmbë di sikifi hën. Nöo an dë sö taa dee soni dee sikifi aki kai a di wan ku dee pakisei nasö dee tii u oto kantoo ku feleniki.

Paati u di buku

Tropenbos Suriname, Paramaribo, Suriname.

Leti u wooko ku di buku aki

© Tropenbos Suriname, Paramaribo, Suriname.

Dee soni dee sikifi aki kumutu a

Ramirez, S. O. 2020. Taki u Saamaka sëmbë a di fasi fa wooko o seeka a di matu. Tropenbos Suriname, Paramaribo, Suriname.

Di sëmbë di sikifi di buku

Ramirez-Gomez S.O.I.

Dee sëmbë dee wooko makandi ku di sëmbë di sikifi di buku

Debora Linga
Rudi van Kanten
Lisa Best
Pita Verweij

Nafesa Ilaahibaks hën seeka di wooko u di buku aki buta

Di sëmbë di seeka dee peipei soni u di buku buta

Fairatie Creatividad

Di sëmbë di mbei dee peentje

Diva Gratia Perea López

Dee sëmbë dee abi taki u di kaita

Dee Saamaka köndë dee wooko makandi u mbei di kaita

Di sëmbë di seeka di kaita buta

Ton Markus

Di sëmbë di puu di buku a Ingisitöngö go a Saamakatöngö

Debora Linga

Di buku aki dë u feni a

Tropenbos Suriname,
P.O. Box 4194, Paramaribo, Suriname.
e-mail. info@tropenbos.sr
www.tropenbos.sr

Leti u wooko ku di buku aki

© Di sëmbë di sikifi di buku aki hën abi leti nën

DEE SONI DEE DË A DI BUKU

5 WÖUTU A FESI

9 WÖUTU U TANGI

10 SETI U DI BUKU

Di lasiti paumatu a di pisi u goonliba
ka di sonu ta hati.taanga..... 10

Dee bookohedi dee matuköndë sëmbë abi a di tja
u di matu u sa tjubi dee matu a di pisi u goonliba
ka di sonu ta hati taanga..... 12

17 DI PISI MATU U LIBASË SAANA LIO

Di pisi kamia soni di dë a di buku aki 17

Dee Saamaka sëmbë u Libasë Saana Lio..... 18

19 DÖÖSË SËMBË DEE ABI PISI A WAN SONI DENDU KU DEE GUDU U DI MATU: DEE MÖÖ FANÖUDU WÖUTU A DI BUKU AKI

Döösë sëmbë 19

Dee gudu u di matu 20

22 WEGI DEE GUDU U DI MATU U DEE SAAMAKA SËMBË LUKU

Naasë da dee kamia ka dee gudu u di matu dë?..... 22

Dee peipei sootu matu dee dë a di kaita..... 30

Dee gudu u di matu dee dë möö
fanöudu da dee Saamaka sëmbë..... 38

Di fasi fa dee gudu u di matu dë fa u feni tjika ku
di fasi fa de ta du soni ku de tjika ko tooka,
an dë kuma a fosufosu möö..... 43

Andi dee Saamaka sëmbë sa du u sölugu taa dee
gudu u di matu sa ta dë u feni 50

52 DEE MÖÖ GAAN BOOKOHEDI A DI SË U DI MATU KU DI LIBI U DEE SËMBË A SAAMAKA

Di fasi fa de ta puu dee gudu u di matu tjika 52

Di paati u dee gudu u di matu a di kamia u dee
Saamaka sëmbë a wan fasi di fiti 60

Dee tooka dee dë a di libi makandi dendu
u dee Saamaka sëmbë 64

67 DI KABA PISI FËËN

68 LAI U SA HEEPI DEE SAAMAKA SËMBË U DE SA ABI TAKI A DEE PAKISEI DEE NAMA A DI FASI FA WOOKO O WOOKO A DI MATU

WÖUTU A FESI

A di jaa 2020 nöö Saana da di köndë u goonliba di abi di möö hia matu, u di 93% u Saana da matu. Goonliba sabi wi kuma wan köndë di abi hia matu tjika, wan köndë di na ta koti ën matu kaba a sösö hiahia. Ingsitöngö kai dee lö köndë aki High Forest cover, Low Deforestation (HFLD) köndë. Sensi Saana dë nöö matu fëen an ta koti pasa maaka, bika hia sëmbë an ta libi a Saana. Sö seei u di gaansë u dee sëmbë u Saana, boo taa 80% sö, ta libi a zebuka nöö di matu an ta koti wan apaiti. U di de ta hopo wooko a di köndë u tjëen go a fesi nöö dee soni sëmbë ta du u wooko möni ko möö hia a matuköndë tu. Dee wooko dee wi ta si möö hia da di wooko tjatja, di faa hudu ku di wooko goutu.

Sensi di 2003 Tropenbos Suriname ta du wooko a Saana, no de bi buta a pakisei ta njunju pasi o ko. Nöö sö ko pasa tuu di de sima Avobaka ku Atjöni pasi (2009) ku di de mbei pasi go a Pusu-guunu(2016). Di mbei u pasi ta tja peipei wini ko, kuma fasi u sa dou a kamia ku fasi u sa feni heepi möö hesi te wan fuka dë, kuma te sikima dë u tja

go a data. Pasi sa tja poi ko da dee sëmbë u wan pisiwata ku di matu te dee möni wooko dee de ta du an ta kai ku dee wëti nasö te wëti an dë u seeka dee wooko.

U di i pisiwata u Libasë Saana lio dë wan fanöudu kamia ka sëmëni soni ta pasa ku ka peipei gudu dë hën mbei a di 2013 de taki ku di Feleniki u dee Taki-ma u Saamaka (VSG) u sa kisi wan kamia u wooko. Bunu tii u di pisiwata aki sa dë wan soni da dee oto kamia u Saana u de lei unfa u tii. Saana lio da wan u dee möö fanöudu lio u di köndë nöö hën seei da di lio ka gaansë u dee wooko ta du. Di mbei u di Avobaka dan a di 1964 bi dë wan tjali soni. Di tapa u di wata bi abi bakapisi da di matu ku sonisoni fëen ku dee Saamaka sëmbë, sö a waka mbei 6000 sëmbë bi musu foloisi disa de köndë go mbei oto köndë. Di foloisi aki an bi seeka bumbuu nöö a tja gaan tooka ko da dee Saamaka sëmbë, te ku di daka u tide a ta toobi de eti a di libi u de. Töku u musu luku go a fesi, di ten di dë a wi fesi ta ko u sa du soni bumbuu ee u buta di soifi pakisei a pampia.

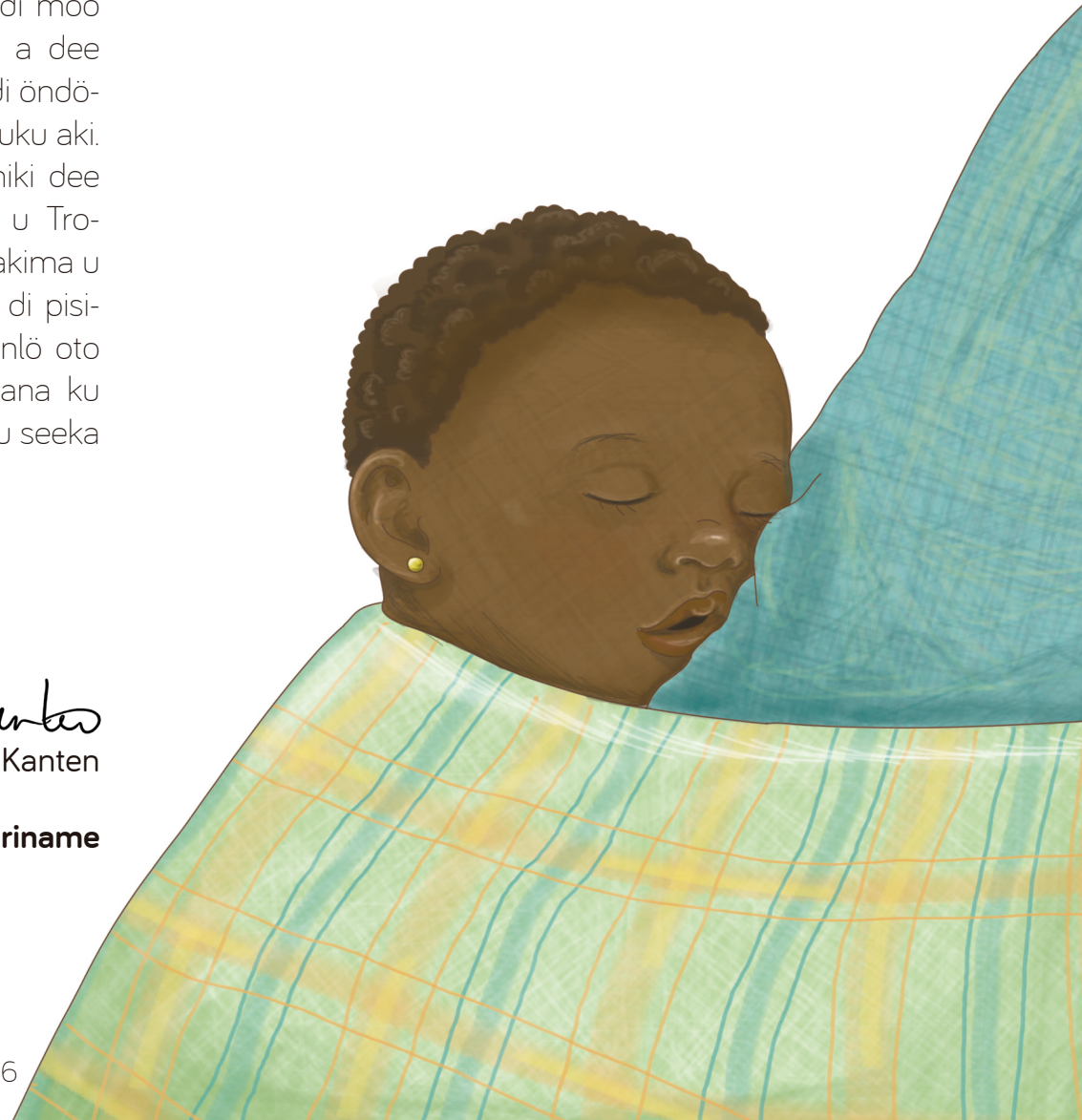
Di öndösuku di du a Libasë Saana lio fu 2013 te go miti 2016 bi ta biinga u sölugu taa di fasi fa dee sëmbë ta libi ku di matu ku dee gudu fëen ko a limbo. A di öndösuku aki nöö a dee Saamaka sëmbë hii dee soni kumutu. Di öndösuku du a dee köndë kumutu a Pikipada te go miti Botopasi. Ku di öndösuku ku di adjeesi kaita di mbei u 25 Saamaka köndë ku dee kamia u de, dee Saamaka sëmbë kisi wookolai u sa hoi di tankamia u de taanpu. Sö seei dee soni aki da wookolai u sa seeka di pakisei u de u wooko fu tja di kamia u de go a fesi buta a pampia möö bunu. A di wan seepi juu gaanlanti u Saana ku dee oto sëmbë dee abi pisi a di kamia sa feni pasi u ko fusutan di pisiwata möö bunu, u hii de tuu sa heepi u hopo wooko fu tja di kamia aki go a fesi, da wan longi ten. Dee oto fanöudu kamia u Saana ka sömöni soni ta pasa ku ka peipei gudu dë sa luku a dee soni u di pisiwata aki dee ko a limbo u de sabi andi u de du. A sa heepi Saana u hoi di në fëen ta a dë wan HFLD köndë, a di seepi juu a sa heepi u hopo wooko

u tja di pisiwata go a fesi a wan fasi sö taki hii soni ta kumutu a dee sëmbë u di kamia seei.

Dee fosu jaa dee wi bigi wooko a Libasë Saana lio nöö Sara Ramírez bi da di fesima u di wooko. Di wooko fëen ko wan Phd öndösuku, di möö gaan öndösuku di de ta du a dee möö hei siköö. Nöö dee soni di öndösuku fëen feni hën sikifi a di buku aki. Dee oto sëmbë ku dee feleniki dee heepi de kai dee wookoma u Tropenbos Suriname, VSG, dee takima u matuköndë ku dee sëmbë u di pisiwata ka di öndösuku du. Wanlö oto feleniki ku dee feleniki u Saana ku döösë köndë dee ta da möni u seeka soni seei bi heepi tu.

Rudi van Kanten

Dikitoo u Tropenbos Suriname

WÖUTU U TANGI

A di fesi pisi, wi ta da hii dee Saamaka sëmbë u de 24 köndë, kumutu a Piki-pada te go miti Botopasi tangi u di ten u de, u di de an hoi soni a baka da wi, u di de paati di sabi u de ku dee booko-hedi u de ku wi. Sö seei, wi ta da tangi u di de bi dë waiwai ku wi, ku di de hoi wi di wi ko wooko ku de a de köndë. A bi dë wan wai soni da wi u wooko ku de. Sö seei, wi ta da di Feleniki u dee Takima u Saamaka (VSG) tangi fu di wooko makandi ku de hibi juu te wi bi o go wooko a dee köndë, di wooko makandi aki bi dë wan fanöudu soni. Di skifima ta da Pita Verweij tangi u di a luku ee di wooko ta du bunu, u dee lai de a bi ta da, dee bi dë fanöudu fu sölugu taa di wooko du bumbuu.

Dee soni dee sikifi a di buku aki kumutu a di öndösuku pampia de kai Local Voices in Land use Decisions: Co-producing spatial knowledge in ecosystem services with indigenous and tribal communities in intact forest regions a Ingisitöngö. Di öndösuku pampia aki kai a di hei siköö u Holansiköndë de kai Universiteit van Utrecht basu, a bi

dë wan öndösuku u sa kisi di lei nën u PhD. Dee pisi u di öndösuku pampia aki dee dë a di buku aki da wan pisi u wan wooko Tropenbos International Suriname (Project 13103 LUP) du. Sö seei di öndösuku aki da wan pisi u wan gaan wooko u de de buta u du di de kai Productive Landscapes Program a Ingisitöngö. Di möni u du di wooko kumutu a dee feleniki WWF Guianas (Grant K-82), Technical Centre for Agriculture and Rural Cooperation (CTA) (Grant agreement 2014-343) ku UNDP-GEF-Small Grant Programs (Project SUR/SGP/OP5/Y4/CORE/BD/15/47). Wi ta da CTA tangi u di möni di a da ku di a paati di sabi fëen ku wi u wi sa wooko. Sö seei a bigi da wi ta di hei siköö u Utrecht de kai Universiteit van Utrecht, hoi wi fu sa du di öndösuku aki ku di a paati sabi ku wi fu sa seeka soni. Di heepi u Ivan Karnadi (Tropenbos International Suriname) bigi da wi u di a seeka dee waka fu u da wi, winsi fa a bi taanga seei. Sö seei, wi ta da hii dee oto sëmbë u Tropenbos tangi.

SETI U DI BUKU

Di lasiti paumatu a di pisi u goonliba ka di sonu ta hati taanga

Di lasiti paumatu dë a di pisi u goonliba ka Saana dë, a dë a di mama pisi u wan lio na a Afikan de ta kai Congo, ku a di së u sonukumutu a libasë u wan pisi u goonliba Holansitöngö kai Azië. Dee kamia aki dë fanöudu kamia u sa tjubi dee uwii ku dee mbeti dee ta libi a de. Dee lasiti paumatu aki dë fanöudu tu u di de ta heepi u tja tjuba wata, ventu di u ta hai tei te u ta böö, de ta puu sundju a ventu ku de ta mbei di goonliba an kendi poi.

Naasë dee kamia aki dë ku ambë da dee sëmbë dee ta libi a de la?

Teeken 1: Dee sëmbë dee dë u wan köndë seei (kuma dee Ingi u Saana) ku dee sëmbë dee ta dë u de de wanwan ta fan di wan töngö (kuma dee Saamaka sëmbë) dee ta libi a dee matu a di pisi u goonliba ka di sonu ta hati taanga

Paumatu u goonliba dee an poi eti a di jaa 2016
(Potapov et al., 2017)

An sa biti möö 250 miljon sëmbë dee dë u wan köndë seei (kuma dee Ingi u Saana) ku dee sëmbë dee ta dë u de de wanwan ta fan di wan töngö (kuma dee Saamaka sëmbë) ta libi a dee matu a di pisi u goonliba ka di sonu ta hati taanga. Dee sëmbë aki an sa tja de seei söndö fuuta, pausii, fisi, mbeti u höndi, fatu, pau wata, finu tatai, uwii de ta tai wosu, hudu, dee-siuwii, soni u mbei wosu, limbo wata, limbo ventu, sö seei de an sa libi söndö kamia u de ka de ta fii de seei, kamia u seeka akaa soni ku biibi a gadu soni dee dë u feni a dee kamia aki.

Boo taa hii sëmbë sabi taa di fasi fa dee matuköndë sëmbë ta wooko ku di matu u de ta heepi u tjubi dee fanöudu kamia aki.

Hën mbei gaansë u di tjubi u dee lasiti paumatu a di pisi u goonliba ka di sonu ta hati taanga dë a di fasi fa dee matuköndë sëmbë u hii goonliba ta wooko ku di kamia u de

Dee bookohedi dee matuköndë sëmbë abi a di tja u di matu u sa tjubi dee matu a di pisi u goonliba ka di sonu ta hati taanga

Duwengi u döösë:

Jaka puu u dee sëmbë a kamia u di wooko kuma dan ku gaan lantibouw o hopo a wan kamia.

Mbei u pasi: De wegji luku taa an sa biti möö 25 milijon pasi o mbei te go dou di jaa 2050 a dee matu a di pisi u goonliba ka di sonu ta hati taanga¹.

Di tja di i mbei u pasi ta tja sëmbë ko di ta booko höndiwëti ta kii mbeti di an bi musu kii, sëmbë di ta faa hudu ku di wooko u di goutu a wan fasi di ta poi di wëti.

Fa nöunöu a ko fika sö taa hii soni ko dë u hii goonliba nöö hei sölogu ko dë kwoonu soni nöö dee fuka u möni u dee matuköndë sëmbë ko möö bigi ma a di seepi juu nöö fasi u de sa wooko mbei möni an hia.

¹ Laurance et al., 2014. Wan fasi u mbei pasi a hii goonliba. *Nature* 513, 229–232.

Pena libi:

Fa de an sa feni bumbuu data, siköö, wata u bebe, saanfa u du u wooko mbei möni, okasi u feni wooko, hii dee fuka aki ta mbei taa dee matuköndë sëmbë ta gau a di hesihesi mbei u möni da wan sati ten möö leki di tjubi u di matu.

Ee dee sëmbë ta feni dee soni di de abi fanöudu, soni di nama a di së u di libi makandi (kuma siköö, kula ku soni u nja) ku wooko u mbei möni ku dee gudu u di matu, nöö disi sa tja möö gaan tooka ko a di së u di tii u di matu möö leki te soni ta du u seeka sösö di së u di tjubi u di matu.

Andi musu pasa?

A dë fanöudu taa soni u dee matuköndë sëmbë seeka a di matu, kuma fasi u wooko mbei möni ku di matu söndö fa a kaba a sösö, möö siköö, möö data, saanfa u du ku sitolomu faja musu ko. Te dee soni aki seeka nöö a sa tja gaan tooka ko a di tjubi u di matu a hii goonliba.

Pena u sikifikifi soni di musu dë ufö wan wooko sa du

Boo taa a sateliet (Soni de suti ku laketi go a liba ta bua ta lontu di mundu) peentje nöö dee sëm-bë dee ta mbei wëti u tii sabi dee paumatu. Ma dee peentje aki an ta söi dee fuka u dee sëm-bë dee ta libi a di matu.

Dee sëm-bë dee ta mbei wëti u tii ku oto döösë sëm-bë na sabi andi dë fanöudu andi dë möö fanöudu da dee sëm-bë u wan kamia ku andi de ta biinga u du ku andi de ta mëni taa o pasa. Fëen mbei dee soni dee dee sëm-bë u wan kamia abi fanöudu an buta a wan bumbuu fasi a dee wëti u tii köndë.

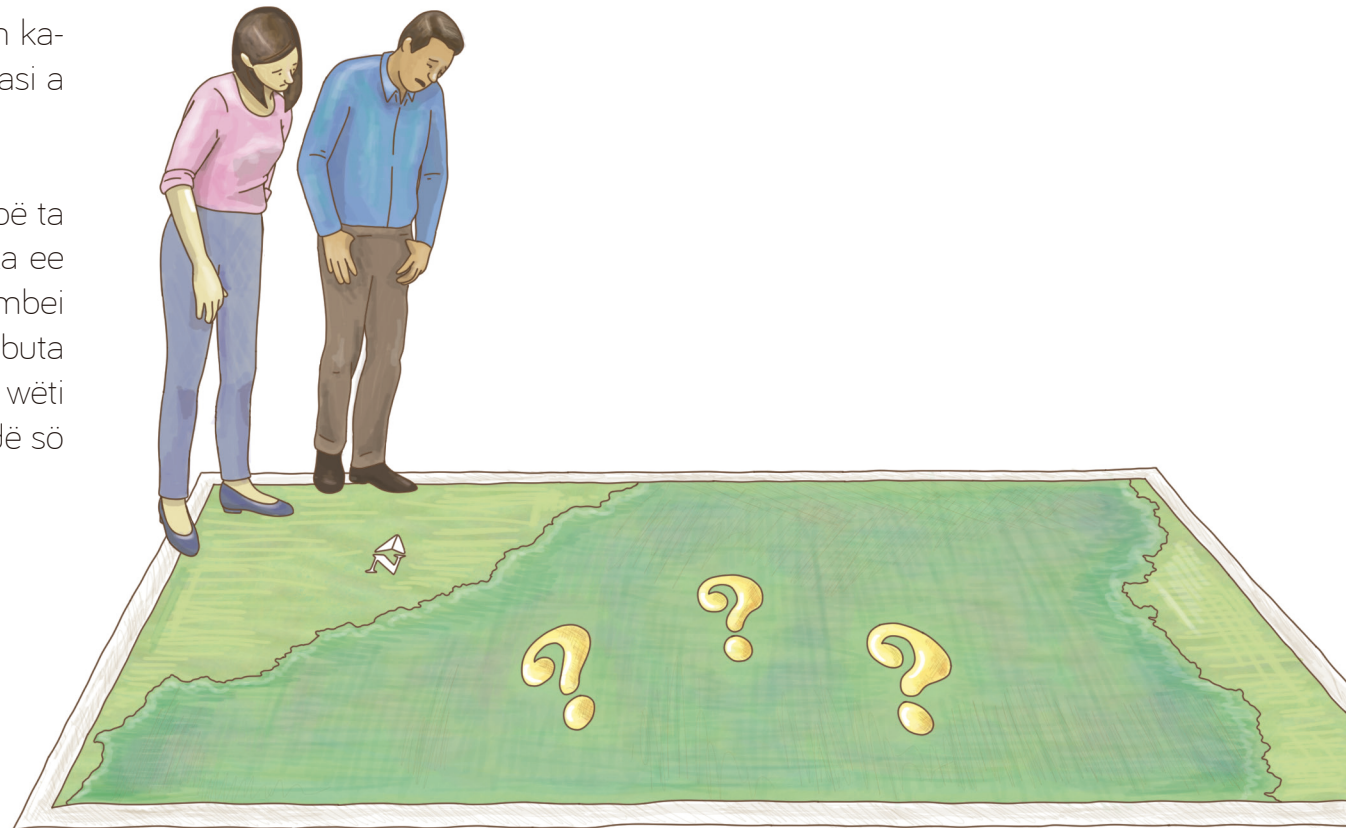

Fa kaita an ta dë u dee kamia ka dee sëm-bë ta libi ta wooko nöö a dë wan bookohedi bika ee di sabi aki an dë noo dee sëm-bë dee ta mbei wëti u tii köndë ku oto döösë sëm-bë an o buta mëni a dee fanöudu soni aki te de ta mbei wëti u tii köndë. Te wan soni an dë a kaita a ta dë sö kuma an dë a di goonliba

Andi musu pasa?

Dee ondoosukuma ku dee feleniki musu wooko makandi ku dee matuköndë sëm-bë kuma de ku de da pei, a di fasi aki de sa feni di sabi di dë fanöudu nöö de sa buta dee soni dee dee sëm-bë dee ta libi a matu abi fanöudu a dee wëti u tii köndë.

Te sēmbē an ta dē a du te taki musu taki u di tii u kōndē

Sömēni u dee taki u mbei wēti u tii kōndē an ta buta mēni a dee soni dee matukōndē sēmbē ta kai gaan soni, dee fuka, dee soni dee dē möö fanöudu ku dee soni de ta biinga u du.

Kuma fa a dē aki nōō wan kaita ta lei ka wan dan² di o mbei o dou a di kamia ka dee matukōndē sēmbē ta libi.

Disi da wan bookohedi bika te de an buta mēni a dee soni dee dee sēmbē ta kai gaan soni, dee soni dee de abi fanöudu, nōō dee pakisei dee mbei u wooko ku matu ku kōndē sa jaka sēmbē puu a kamia ku de sa kaba sēmbē kamia a sösö.

2. Di IPBES öndösuku ta taki soni u di dan aki.

Andi musu pasa?

A dē fanöudu gaanfa u sölugu hesihesi taa dee matukōndē sēmbē ta kisi pasi u sa dē a dendu te taki o taki u tii kōndē di o sa tja tooka ko a di kamia ka de ta libi a matu. Ma a di wan seei ten a dē fanöudu u heepi dee matukōndē sēmbē u de sa abi taki a dee soni dee de si taa dē fanöudu ku dee soni dee de ta tei u gaan soni ku dee soni dee de kē du musu dē a pakisei te taki o taki u mbei wēti u tja kōndē.

Goonleti an dë:

Te dee matuköndë sëmbë na abi goonleti de ta miti soni ka möni wooko sa tja bookohedi ko da di feti u de da goonleti.

Dee sëmbë u wan kamia dee na abi goonleti sa miti soni ka de jaka de puu a di kamia u de.

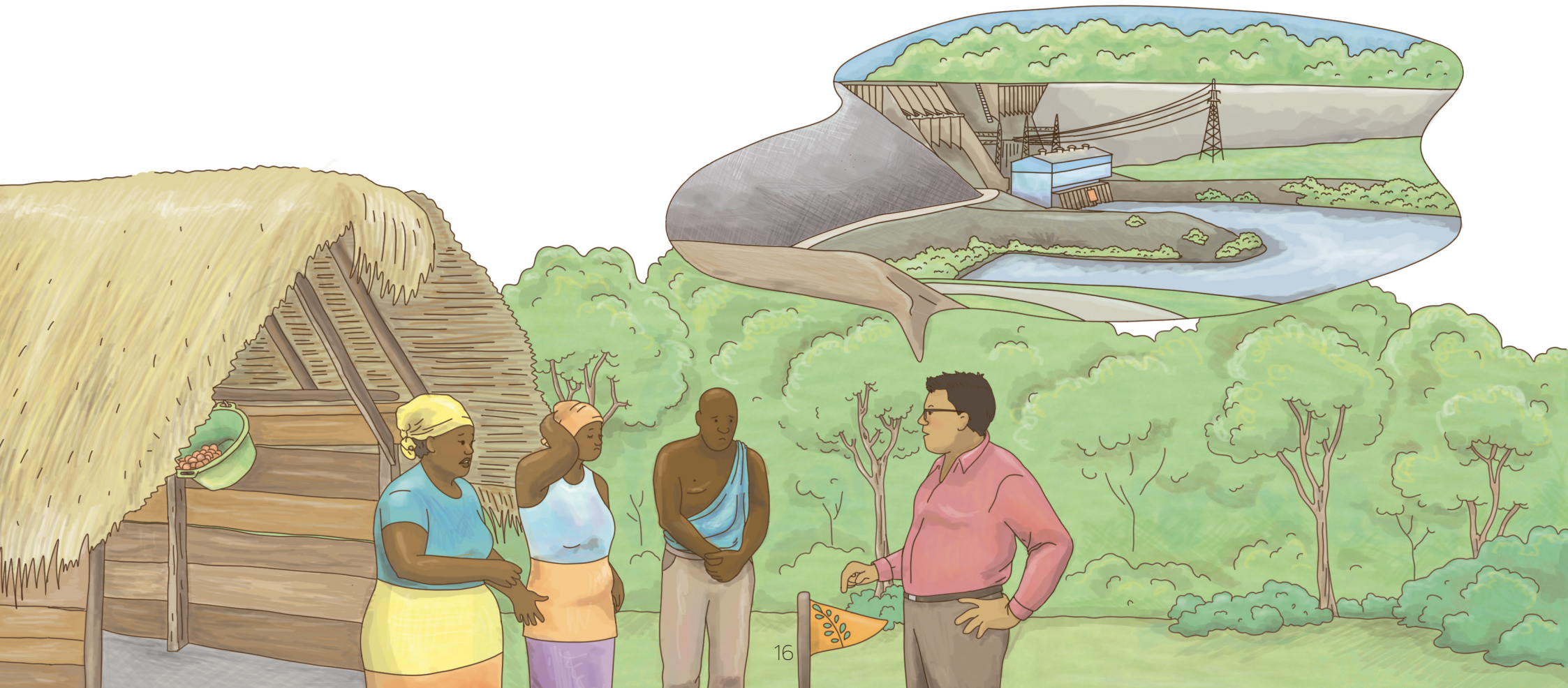

Söndö goonleti dee sëmbë dee ta dë a matu a di pisi u goonliba ka di sonu ta hati taanga ta öndöfeni bookohedi u feni njanja tjika ku feni bumbuu wooko u de sa ta nja.

Andi musu pasa?

A dë fanöudu wantewante taa dee sëmbë a dee paumatu a di pisi u goonliba ka di sonu ta hati taanga feti u tjubi di goonleti u de, ku heepi u dee feleniki dee na u lanti.

DI PISI MATU U LIBASË SAANA LIO

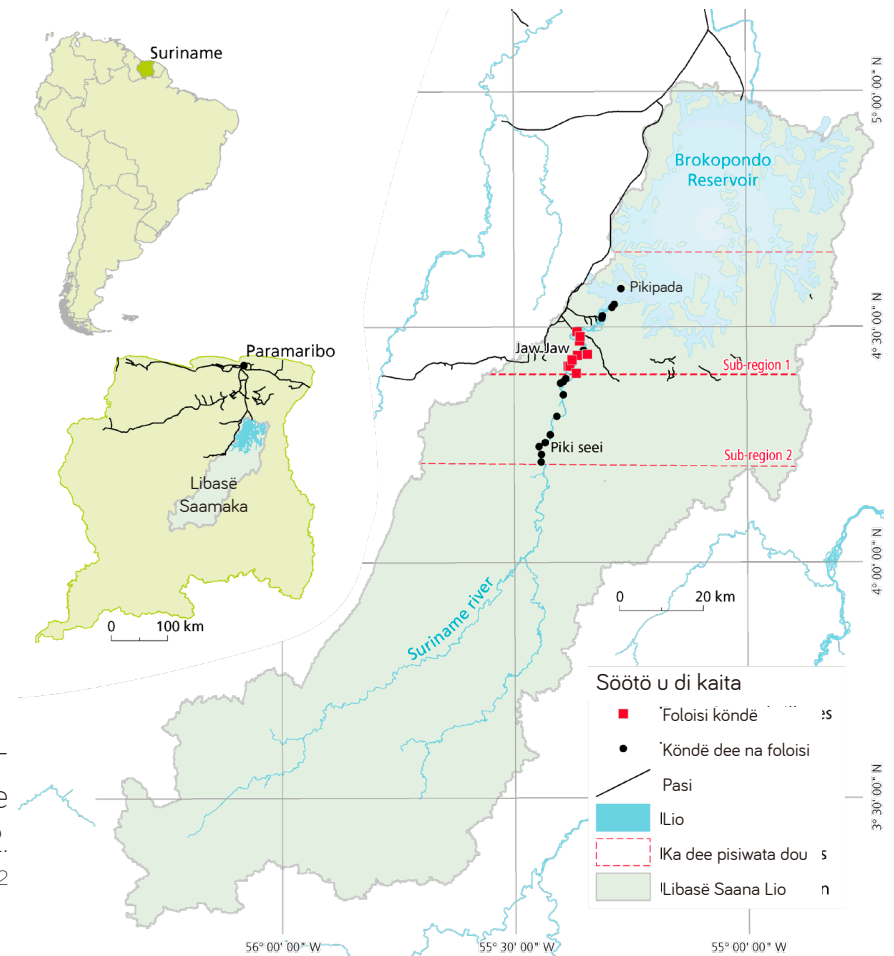
Saana da köndë a gaan basusë u di pisi u Goonliba de kai Libasë Amëëkan, Holansitöngö kai ën Zuid Amerika. Wan 575.990 sëmbë sò ta libi a Saana, nöö hafu u de ta libi a Paramaribo, di möö gaan foto u Saana. Saana da wan u dee fanöudu köndë a goonliba u di gaansë fëen (153.320 km²) da paumatu. Dee Saamaka sëmbë ta libi a di paumatu a Libasë Saana Lio boo taa a wan pisi matu di sa bigi 9.888 km² (di pisi u di kamia u dee Saamaka

sëmbë a libasë u di Avobaka dan). A di kamia u dee Saamaka sëmbë nöö wan 93 km sò pasi de mbei (luku a teeken 2). A di pisi u di matu aki, dee Saamaka sëmbë ta wooko goon, ta fisi, ta höndi ku ta wooko hudu ku feni oto soni u di matu di na pau. Hia Saamaka sëmbë ta du wooko kuma tëmbëma wooko ku wooko ku wakama (tulesi). Dee Saamaka sëmbë ta biinga u tjubi di matu u de ku di fasi fa de ta wooko di matu ku di fasi fa dë ta libi.

Di pisi kamia soni di dë a di buku aki

Di buku aki ta taki soni u di kamia u dee Saamaka sëmbë kumutu a di köndë Pikipada te go miti Botopasi. U mbei di wooko u di öndösuku aki a ko möö makiliki de paati di kamia a 2 pisiwata; **Pisiwata 1 kumutu** a Pikipada te go dou a Lesipaansi 2. **Pisiwata 2 kumutu** a Gunsu te go miti Botopasi. A di pisi kamia aki wan 2.253 km² paumatu dë di dee Saamaka sëmbë ta libi ta wooko ku ën.

Teeken 2: Libasë Saana Lio

Dee Saamaka sëmbë u Libasë Saana Lio

Dee sëmbë u di Libase Saana Lio da dee baakama u di fóluku de ta kai Saamaka sëmbë, di fóluku aki libi a di matu aki pasa 300 jaa kaa.

Di öndösuku ka de ta konda sëmbë, di i wookope de ta kai Algemeen Bureau voor de Statistiek in Suriname, ta du, feni a di 2017 taa wan 18.502 Saamaka sëmbë sö ta libi a 62 köndë a Libasë Saana lio.

De ta wooko ta libi ku di matu u de kuma fa di guwenti u de dë, nöö a dë sö taa di matu u de paati a dee 12 lö u de: Awana, Abaisa, Kasituu, Biitu, Dombi, Fandaaki, Langu, Matjau, Nasi, Njafai, Papoto ku Watambii. Di lö u wan sëmbë hën ta taki naasë u di matu a sa wooko du soni.

Di fasi fa dee Saamaka sëmbë ta libi ku di fasi fa de ta tii de seei dë sö taa de abi wan gaanma ku wanlö kabiteni ku dee basia ku dee gaansëmbë u köndë. Te dee Saamaka sëmbë buta dee kabiteni ku dee basia u de nöö gaanlanti u Saana ta buta de a wooko; de ta kisi paka u di wooko aki nöö de ta dë nëen u te de an dë möö.

U di dee Saamaka sëmbë na abi goonleti a di kamia fu de, nöö a sö wan fasi gaanlanti u Saana hën abi di kamia ka dee Saamaka sëmbë ta dë.

Sensi di sima u di Atjöni pasi a 2010 dee Saamaka sëmbë bia ko ta du möö wooko u mbei möni kuma di sei u soni u matu, mbei tëmbë sei, tja sëmbë a boto, hoi wakama, wooko hudu ku goutu.

DÖÖSĒ SĒMBĒ DEE ABI PISI A WAN SONI DENDU KU DEE GUDU U DI MATU:

DEE MÖÖ FANÖUDU WÖUTU A DI BUKU AKI

A di buku aki wanlō wöutu ta kai hiahia, wöutu kuma döösē sēmbē ku dee gudu u di matu. Andi dee wöutu aki kē taki dē a möö basu aki

Döösē sēmbē

Döösē sēmbē de kai sēmbē nasō wanlō sēmbē ee feleniki di abi soni a di tii u wan kamia ma di na dē sēmbē u di kamia dē seei. Dee sēmbē aki w'o kai döösē sēmbē a di buku aki.

Ambē da wanlō u dee döösē sēmbē a di kamia u dee Saamaka sēmbē?

Gaanlanti: Möö gaanfa nöö di kantoo u di minisiti di ta seeka goon taki ku matu soni, di kantoo u di minisiti di ta seeka dee gudu u di matu ku goon, di kantoo u di minisiti di ta seeka wooko u tja soni go a fesi, di kantoo u di minisiti di ta seeka soni u tja dee pisiwata u di köndē go a fesi.

Dee feleniki u di köndē: Dee feleniki u di köndē di na lanti feleniki di ta wooko ku dee Saamaka sēmbē a di pisi sē u tii ku tjubi u di matu.

Masikapei: Sēmbē, feleniki, nasō masikapei di kē nasō di ta wooko möni a di matu kuma kwei hudu masikapei.

Dee siköö ku dee sabima: Möö gaansē nöö dee möö hei siköö u di köndē seei ku dee u döösē köndē dee ta du öndösuku a di kamia u dee Saamaka sēmbē.

Dee gudu u di matu

Te u taa dee gudu u di matu nöö wi ta fusutan
taa hii dee wini ku hii dee soni dee sëmbë sa
feni a dee soni u goonliba dee gadu mbei

Wanlö u dee gudu u di matu di dë fanöudu
soni da dee Saamaka sëmbë:

Matu deesi

Di fasi fa di matu ta seeka dee
libilibi soni nën dendu: Kamia ka
mbeti ta dë djou (mbeti u liba)

Di fasi fa di matu ta seeka
dee peipei pisi fëen: Pisi
kuma di paumatu

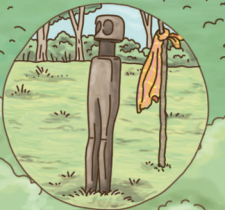
Di fasi fa di matu ta
seeka di wata (kamia
kuma dee pu)

Di libi makandi ku di fasi fa de ta libi:
Dee kamia ka de ta seeka jeejee soni
(kamia ka de ta du fanöudu a matu)

Soni u mbei soni
(kuma pau sö)

Faja (soni kuma faja hudu)

Soni u nja (fisi, fuuta,
fatu, paandipaandi soni,
matu gbamba)

Di libi makandi ku di fasi
fa de ta libi: Matu deesi

Kamia ka de ta du soni
u de hibi daka (kuma
di lio ku di köndë)

Di libi makandi ku di
fasi fa de ta libi: Kamia
u piizi (kuma dee
kulewata ka de ta sun)

Di libi makandi ku di fasi fa de ta libi: dee kamia ka de ta seeka soni di nama a
di libi makandi (lampees): Wan apaiti kamia a di lio bandja nasö kiiki bandja
nasö gaan sitonu a lio ka dee mujëë nango wasi lai, nasö wasi ku kisi fisi

WEGI DEE GUDU U DI MATU U DEE SAAMAKA SĒMBĒ LUKU

Naasë da dee kamia ka dee gudu u di matu dë?

Kaita da wan soni di hii sëmbë sa fusutan winsi un töngö de ta taki nasö un siköö de kisi. Fëen mbei, kaita u di kamia u dee Saamaka sëmbë da wan fanöudu fasi u de konda soni u dee soni dee da fanöudu soni da de. Kuma fa a dë aki, wan kaita di ta lei unsë dee gudu u di matu di dë fanöudu da dee Saamaka sëmbë dë. Disi da wan u dee fosu fasi u hakisi döösë sëmbë u buta pakisei a dee soni aki te de ta buta taki u tii köndë. Ee dee kamia ka dee gudu u di matu u dee Saamaka sëmbë dë an buta a kaita nöö a o dë kuma dee gudu u di matu aki an dë.

Di wooko u buta dee gudu u di matu a kaita

A di 2014 te go miti 2015, wan 267 Saamaka sëmbë u dee kondë u Pikipada te go miti Botopasi, bigi wooko makandi ku Tropenbos Suriname u mbei adjeesi kaita kuma fa a dë a di footoo a basu aki. Wan adjeesi kaita dë oto fasi möö wan pampia kaita bika di adjeesi kaita ta lei dee kununu ku dee lio kuma fa de dë heihei ku sakasaka. U buta dee gudu u di matu a kaita di wooku du a seibi pisi:

1

Di mbei u di sötö u di kaita: A di pisi u di wooko aki de buta dee soni dee dee Saamaka sëmbë taki musu ko a kaita a pampia.

Sikisi kuutu bi hoi ku 110 sëmbë

saamakaTongo	Nederlands	Saamaka Tongo	Nederlands
BALI GOÖN	Voetbalveld	PASI	Looppad
KALANG WATA	Waterleiding	WAGI PASI	Autoweg
GOÖNBASU WATA	Waterbron	Kiiki di ta koti	Seizoenskreek
GEEBI	Begraafplaats	Kiiki di na ta koti	Permanente kreek
FAJA WASU	Generatie huis	GAAN KIiki	Kreek groot genoeg voor boten
SIKO	School	Piki kiiki	Kreek te klein voor boten
Zondasikimiji	Kostgrondje kamp	LIO	Rivier
Pöli	Polikliniek	GAAN DANG	Grote stroomversnelling
SEMBE (10)	Inwoners (10)	Piki DANG	Kleine stroomversnelling
SEMBE (100)	Inwoners (100)	MEER	Meer
SEMBE (500)	Inwoners (500)	Gowtu baakoe	Goudmijngebied
keiki	Kerk	VIA VIA	
Toerist kampu	Toeristenkamp	MASIA MASIA	
mbetie oe liba	Fauna waarneem plek	Paw MATU	Primair bos
Hondi kampu	Jagers kamp	KAPÉE MATU	Secundair bos
LAMPESI	Aandeg-, was- en veeplaats	KAPÉE	Verlaten kostgrondje
Wooko KAMIA	Plaats van geld verken verzet	SANDU BANGI	Zand-bank
Opalani goön	Vliegveld		
Woko Gowtu KAMIA	Goudzoekerskamp		
Reng u KAMIA	Plaatsnaam		

2

Di mbei u di sinkii u di kaita: A di pisi aki di kaita ta seti mbei.

Di wooko aki wooko a tu pisi, wan a Jaujau (Wajamaka liba 2014) ku wan a Pikin Seei (Wajamaka liba 2015).

Wan 50 mii sö u di pisiwata heepi ku di pisi u di wooko aki.

3

Di buta u dee gudu u di matu a kaita: Te di sinkii u di kaita mbei kaa nöö dee soni dee musu ko a kaita ta buta go nëen liba.

Sikisi kuutu hoi ku wan 105 Saamaka sëmbë.

4

Kaba u di adjeesi kaita: Di kaita kaba u mbei di hii sëmbe buta dee soni u di kamia di de sabi a di kaita.

Di adjeesi kaita u di fosu pisi kumutu a Pikipada te go miti Lesipaansi 2.

Di adjeesi kaita u di u tu pisi kumutu a Gunsu te go miti Botopasi.

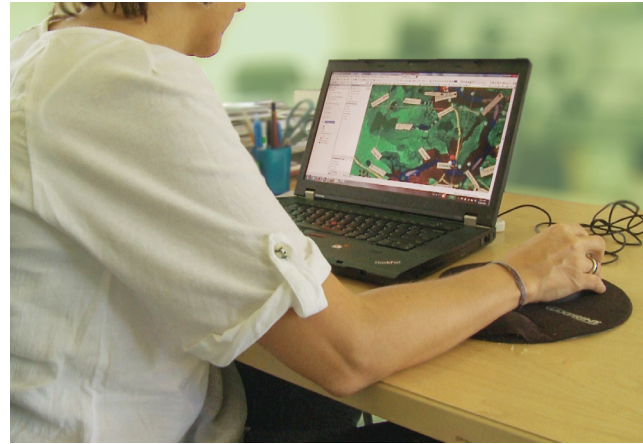

5

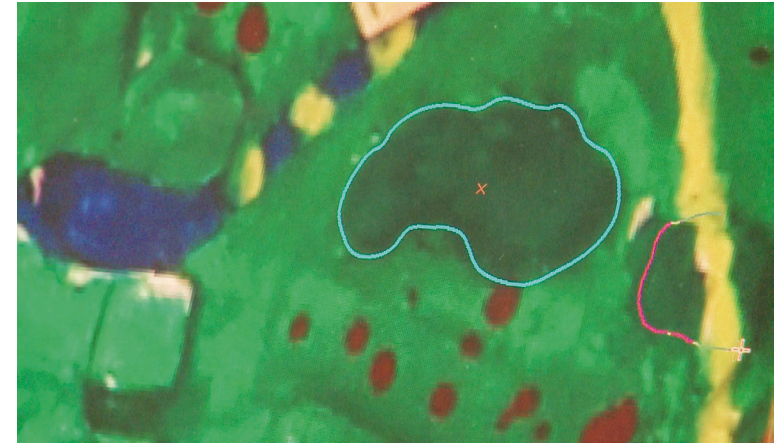
Di sabi di buta a di adjeesi kaita puu tja go a wooko soni u computer u mbei kaita.

a. De mbei footoo u di adjeesi kaita

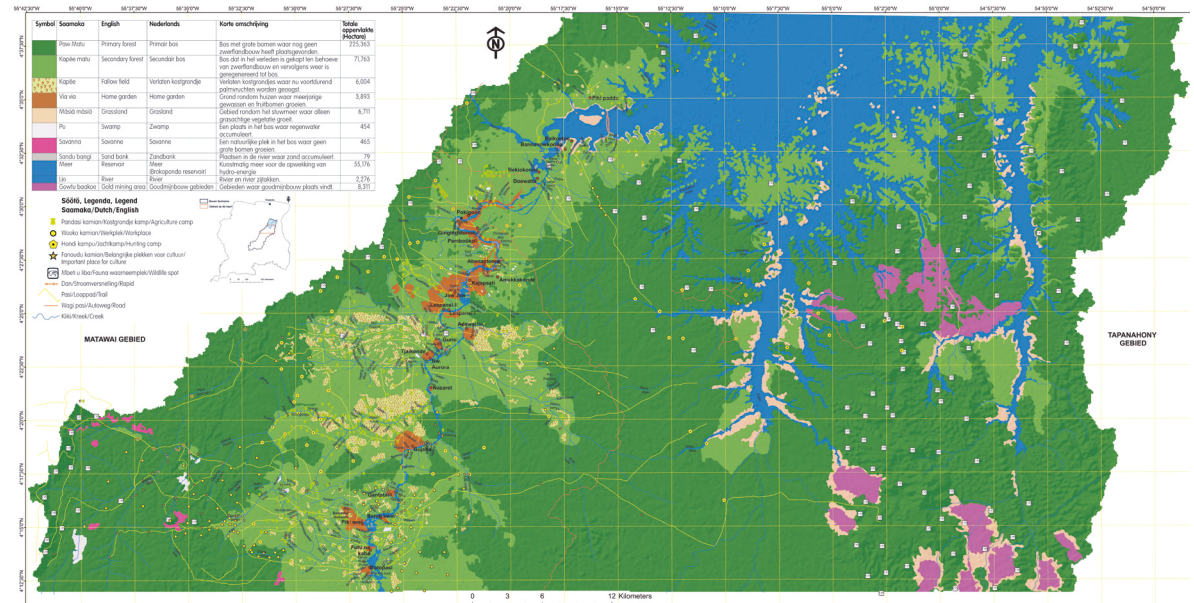
b. De buta dee footoo a computer

c. Hii dee sonii u di kaita di dë a di footoo maaka a computer

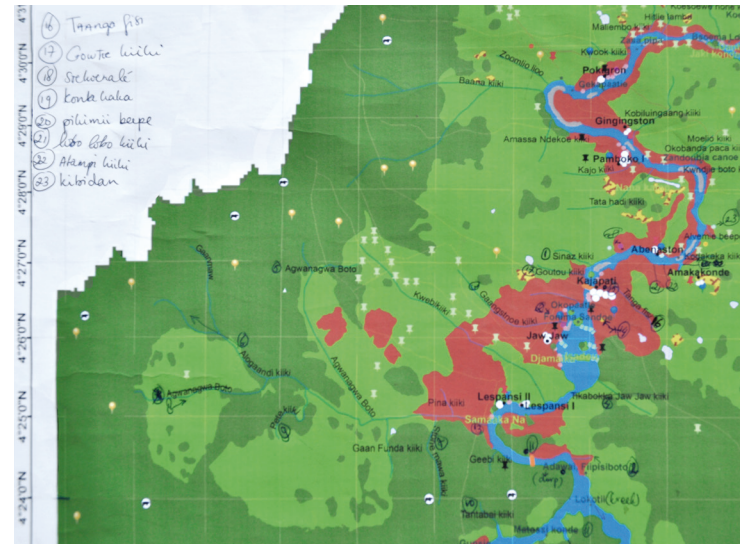
6

Baka di adjeesi kaita buta a computer, wan pampia wan fëen mbei kuma fa i ta si aki:

7

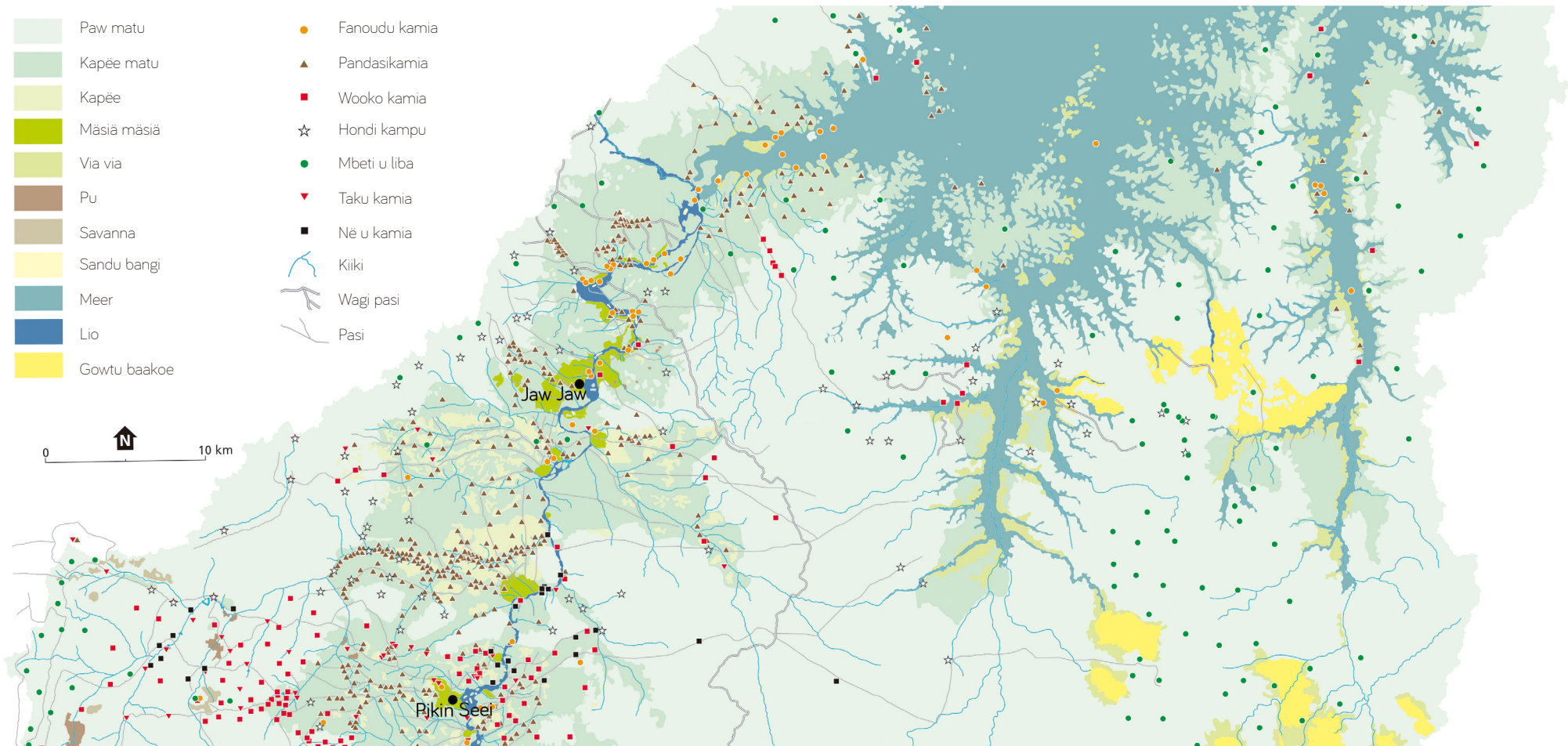
Di pampia kaita di de mbei de tja go lei
dee sëmbe baka u luku ee hi soni bunu nëën.

Andi di mbei u di kaita tja ko a fesi

Baka di dee Saamaka sɛmbɛ dee wooko a di kaita piki taa de dɛ tifeede ku di pampia kaita, hɛn de seeka di kaita go mɔɔ u hii soni di buta a kaita dɛ limbolimbo. Di kabakaba kaita ta lei unfa dee Saamaka sɛmbɛ ta libi a di kamia u de ju ta si a basu aki (teeken 3):

Teeken 3: Kamia ka so u dee gudu u di matu dɛ a di kamia u dee Saamaka sɛmbɛ

Dee peipei sootu matu dee dë a di kaita

Di kaita a liba aki (teeken 3) ta lei soni u dee peipei sootu matu. Di peentje a lö a basu aki ta lei umëni fö kanti mëti dee kamia u dee peipei sootu matu bigi. Dee soni a di peentje a lö ta lei taa gaansë u di kamia u dee Saamaka sëmbë da paumatu.

Peentje a lö 1: Dee sootu matu u di kamia u dee Saamaka sëmbë di buta a kaita

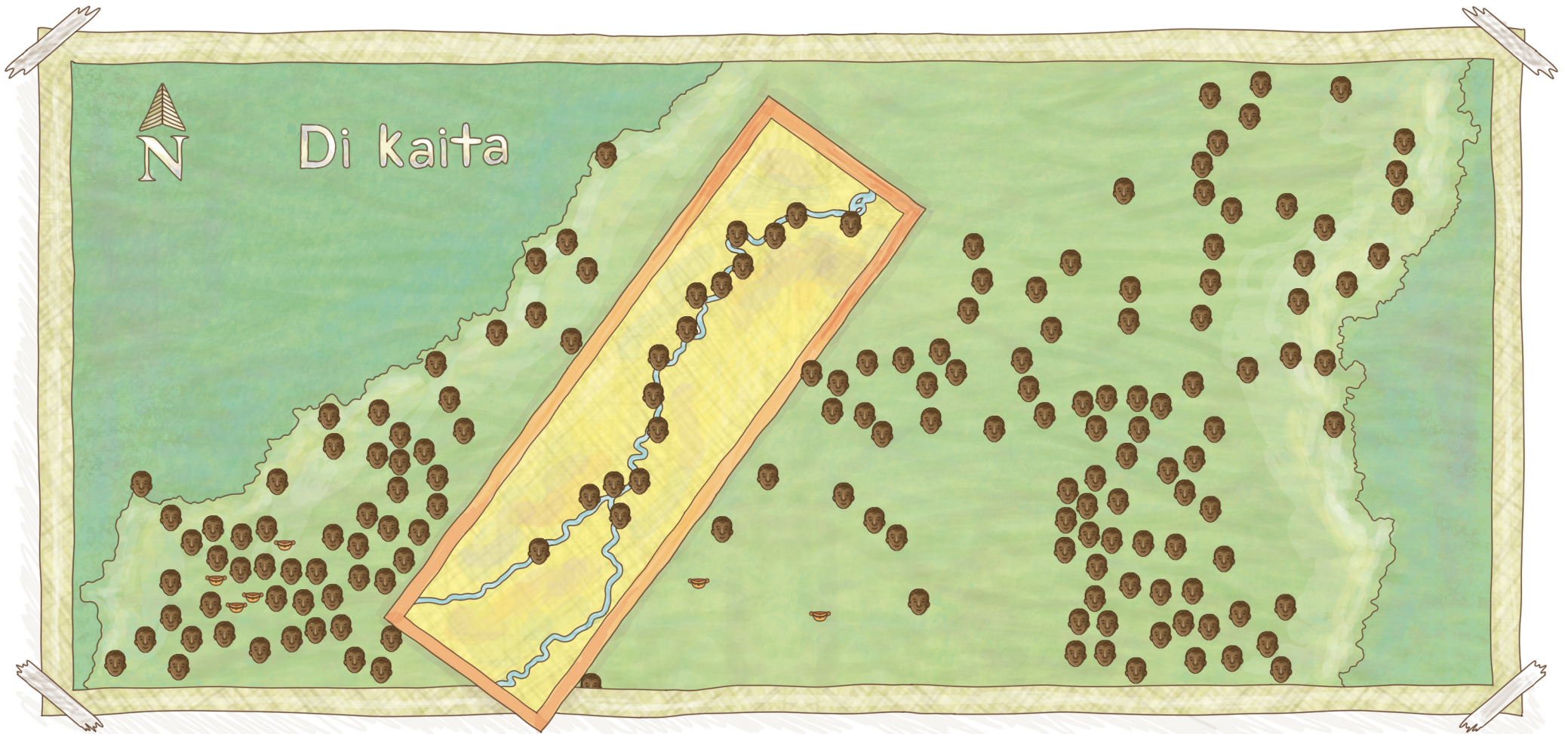
Në	Holansitöngö në	Unfa dee soni dë	Hii di kamia (teni dusu fö kanti mëti) (ha)*
Paumatu	Primair bos	Matu di abi gaan pau ka de an koti goon.	225.363
Kapëe matu	Secundair bos	Matu ka de bi koti goon disa di ko matu baka.	71.763
Kapëe	Verlaten kostgrond	Kamia ka de bi koti goon disa ka de ta pii sii u dee pau kuma awaa ku maipa sö.	6.004
Mäsiä mäsiä	Grasland	Kamia a di lendema wata banja ka sösö gaasi ta göö.	6.711
Viavia	Vertalen	Kamia a ganda ka wanlö paandipaandi soni ku fuuta ta dë hii di jaa dou.	3.893
Pu	Zwamp	Wan kamia a matu ka tjuba wata ta zunta.	454
Sabanna	Savanne	Wan kamia a matu ka gaan pau an ta göö.	465
Sandu bangi	Zandbank	Kamia a lio ka sandu ta zunta.	79
Meer	Meer (Brokopondo Reservoir)	Wata kuma Lendema wata di sëmbë mbei u hai sitolomu faja.	55.176
Lio	Rivier	Lio ku dee mau fëen.	2.276
Gowtu baakoe	Goudmijnbouw gebied	Kamia ka de ta wooko goutu.	8.311

Faandi hedi di kaita aki dë fanöudu

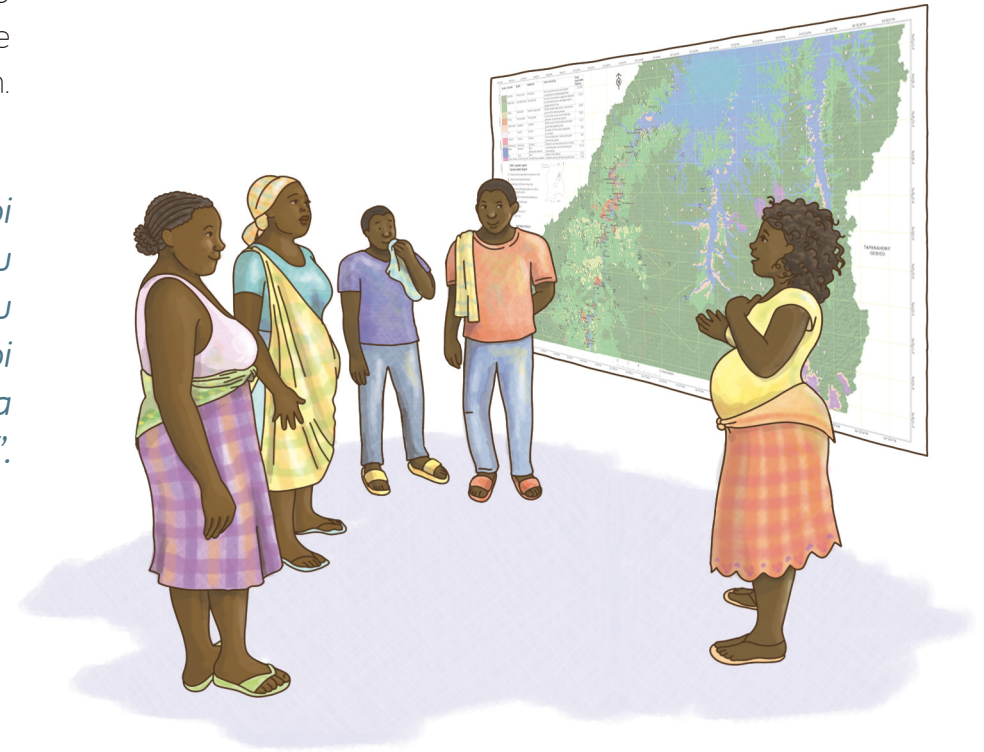
Di kaita aki dë fanöudu bika a ta lei unfa dee Saamaka sëmbë ta libi a di kamia u de. teeken 3 ta lei taa naa di kamia u de a dee lio buku nöö dee Saamaka sëmbë ta libi ta wooko, di kamia ka de ta du soni go a longi. Di sabi aki ta tooka di fasi fa döösë sëmbë bi ta si di fasi fa dee Saamaka sëmbë ta libi a di kamia u de; De bi ta mëni taa a di Saana lio bandja nöö dee Saamaka sëmbë ta libi ta wooko (luku a di peentje a basu aki).

Di kaita aki dë fanöudu bika a ta lei ku a ta mbei sëmbë ko fusutan unfa di fasi fa wooko a wan matu ta tooka ën ku dee gudu dee dë nëën dendu di dee Saamaka sëmbë ta libi fëen. Kuma fa son u dee sëmbë taki:

“Di de bi o mbei di pasi go a Pusuguunu nöö wan kuutu hoi ku u fu tei lai a u, u piki aai bika w’a bi abi bumbuu kaita u sa sabi soifi andi bi o pasa te di pasi aki mbei. Wë nöunöu w’abi di kaita aki nöö u sa luku soni möö fini nöö u sa abi möö sabi te w’o piki a wan soni bika wi sa si a fesi andi da dee soni dee o sa pasa ku di kamia fuu te wan pasi mbei”.
(Kabiteni Adjako u Kaajapaati)

“U si kuma dee soni u di kaita sa heepi u u si andi o sa pasa ku wan kamia te wooko o wooko nëën ku unfa u musu seeka soni ee toobi ko u di dee wëti dee gaanlanti mbei u tii wooko a köndë (kuma dan, pasi, pampia u sa wooko hudu ku wooko goutu) ta tja tooka ko a di kamia u dee Saamaka sëmbë. Fëen hedi mbei u si kuma di kaita sa heepi u te taki o taki ku u a pasa a wan leti ku soifi fasi...” (Sö dee sëmbë dee ta sikifi wëti u tii köndë a foto taki di de hakisi de unfa de o sa wooko ku di kaita)

Di kaita aki da wan fanöudu soni u dee gaansëmbë sa paati di sabi di de abi u di matu ku di fasi fa de ta libi ku dee baka mii u de:

“Disi da di juu u du soni u seei, tooka di fasi fa u ta si soni nöö u du soni u seei. Mbei wan soni kuma di tapa u di wata an pasa ku u möö, wi lasi hia fanöudu soni u di ten u dee gaansëmbë fuu u di w’a sikifi soni u dee fanöudu kamia fuu. U musu seeka möö bunu u te tooka ko, nöö di fasi di u sa seeka hën da te w’abi sabi u dee kamia dee dë fanöudu da wi, fëën hedi mbei u musu wookoku di kaita fuu fusutan soni möö bunu u sa disa soni a baka da dee bakamii fuu”.
(Hedi kabiteni Wazen Eduards)

Bookohedi da dee Saamaka sɛmbɛ ku dɔɔsɛ sɛmbɛ u wooko ku di kaita aki

---

Di kaita aki sa dɛ wan bambuu soni ma di wooko ku hɛn abi wan tu bookohedi di ta tapa dee Saamaka sɛmbɛ u wooko ku hɛn de seei:

Bookohedi 1: Dee saamaka sɛmbɛ dee wooko a di mbei u di kaita an kisi di sabi u sa wooko ku di kaita de seei sɔndɔ heepi. Fɛɛn hedi mbei a ko dɛ sɔ taa dee Saamaka sɛmbɛ musu suku heepi a dɔɔsɛ sɛmbɛ te de kɛ wooko ku di kaita.

A dɛ fanɔudu taa dee Saamaka sɛmbɛ kisi lei u wooko ku di kaita de seei, sɔ seei a dɛ fanɔudu taa de hɛn da dee sɛmbɛ dee abi di kaita ku hii dee sabi nɛɛn dendu. An musu dɛ sɔ taa de mbei di kaita buta di sabi u de nɛɛn nɔɔ hii dee sabi dee dɛ nɛɛn dendu ko dɛ u oto sɛmbɛ.

Andi dee Saamaka sɛmbɛ sa du u seeka di bookohedi aki?

A di oto pisi u di wooko di musu du nɔɔ dee Saamaka sɛmbɛ hakisi dee fele-niki dee ku de ta wooko makandi a dee lɔ soni aki, u tei ten ku u buta mɔni u sikɔɔ dee sɛmbɛ u dee kɔndɛ dee ta wooko ku de u de sa kisi di lei u sa wooko ku di sabi di dee ɔndɔsuku ta tja ko a fesi. Sikɔɔ dee sɛmbɛ u de sa luku ambɛ ta wooko ku dee sabi di di ɔndɔsuku tja ko a fesi ku u de sa dɛ mɔɔ fii u sa wooko ku di sabi u di ɔndɔsuku de seei.

Bookohedi 2: So juu te di kaita an ta lei di soifi fasi fa de ta wooko ku di matu, kuma wan pisi di na soi ta de ta wooko nëën, döösë sëmbë ta si kuma di pisi u di matu dë an dë fanöudu da dee sëmbë u di kamia. Disi da wan bookohedi bika un mëni u dee kamia aki dë fanoudi da dee Saamaka sëmbë bika da de a dë wan tjubi kamia u de sa wooko a di ten di dë a fesi ta ko. So juu dee kamia aki ta dë kamia u du fanöudu da dee sëmbë, kamia di dë fanöudu da de a di fasi fa de ta libi ku jeejee soni, nöö de an ta kë sëmbë sabi dee lo kamia u de aki. Ee kamia dë a di kaita ka an ta lei taa sëmbë ta wooko dë, a sa ko dë sö taa döösë sëmbë (kuma dee sëmbë dee ta sikifi wëti u tii köndë) da sëmbë di kamia dë u wooko söndö dee Saamaka mëni taa sö bi o pasa. Dee lö soni aki ta mbei dee sëmbë lasi futoou a döösë sëmbë mbei de an ta kë wooko ku de. Sö seei dee soni aki sa mbei dee sëmbë lasi makiti a di libi u de.

Andi dee sëmbë sa du u seeka di bookohedi aki de seei:

Fa dee sëmbë n'abi goonleti seei, a dë fanöudu u de piki te de o mbei kaita ku sëmbë möö u de buta wan oto pisi a di wooko, wan pisi ka de ta paati di matu u de a pisipisi. Kuma di paati a pisi u lei ka kamia dë ka de ta wooko nöönöu, kamia ka de o wooko a di ten di dë a fesi ta ko, kamia ka de ta du fanöudu. Di paati u di kamia a pisipisi sö sa sölugu taa a dë limbolimbo da döösë sëmbë ta hii di matu dë fanöudu da dee Saamaka sëmbë.

Bookohedi 3: Di kaita ku di wooko fëen tja sömëni u dee sabi u dee Saamaka sëmbë u di kamia u de ko a limbo, dee soni dee ko a limbo aki sa dë wan bunu soni da dee Saamaka sëmbë, a sa dë wan soni di de sa wooko ku ën u taki soni u dee bookohedi u de, u taki aba dee soni dee ta toobi de a gaanlanti ku oto döösë sëmbë, u taki aba siköö soni ku u taki ku waka. Ma te ku di daka u tide, sëmbë an ta wooko ku di adjeesi kaita ku di pampia wan di mbei u di adjeesi kaita wan apaiti. **Faandi mbei?** U tu soni hedi:

1 Wan u dee soni hedi hën da dee sëmbë an sabi andi da di kaakiti u wan kaita u sa taki ku de na de ku taki ku döösë sëmbë.

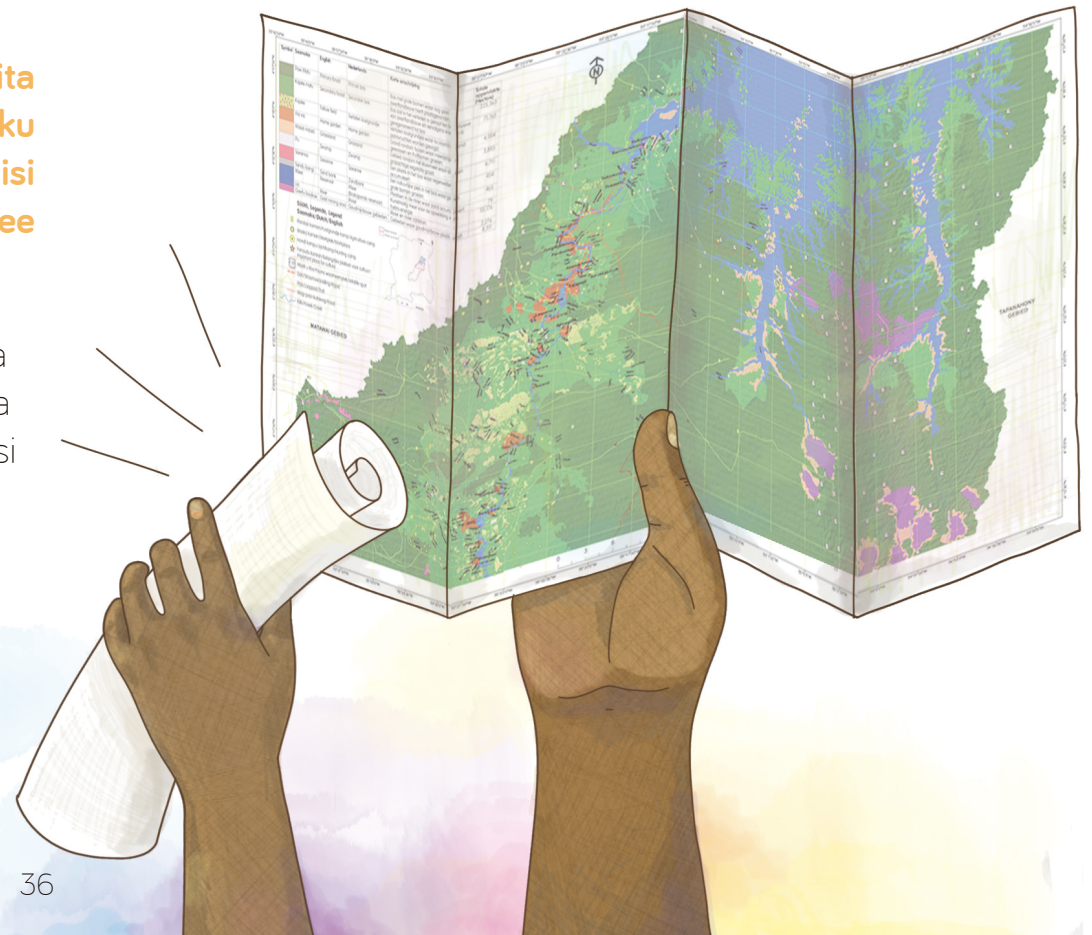
A dë fanöudu taa a di bigi u di mbei u wan kaita de musu mbei dee sëmbë sabi taa de sa wooko ku di kaita a pepei fasi u sa fan ku döösë sëmbë. Disi dë wan fanöudu soni da di feleniki dee ta heepi dee sëmbë ku wan.

2 Di u **tu** soni mbei dee sëmbë an ta wooko ku di kaita hën da sëmbë an dë u tei hedi a di wooko ku di kaita u sölugu taa sëmbë ta wooko ku di kaita ku di adjeesi wan u de an fëekëtën. Hediman u di kaita di sa tja di buka u di kaita waka u sëmbë sa wooko ku hën.

Andi dee sëmbë seei sa du:

Te dee sëmbë o mbei kaita möö a dë fanöudu taa dee sëmbë buta sëmbë u de di o dë hedima u di kaita, sëmbë di sa luku bunu unfa di wooko ta wooko ku di kaita ku sölugu taa di sabi di buta a kaita wooko a wan soifi fasi te taki o taki u sikifi wëti u tii köndë. Fëen hedi a dë fanöudu u hakisi dee feleniki dee ta wooko ku dee Saamaka sëmbë u de tei möö ten ku moni u sa siköö dee sëmbë dee o tei fesi a di kaita u de sa tja hën bambuu.

Bookohedi 4: Gaansë u dee ten te wan pasi o mbei nasö dan o mbei nasö ee de o wooko hudu ee goutu a dee kamia dee dë fanöudu da dee Saamaka sëmbë de an ta buta mëni a dee kamia aki u öndösuku luku andi o pasa ku di matu ku hii dee soni nëën dendu te wooko ta wooko a de, sö seei te de musu tei lai a dee sëmbë dee ta libi a di kamia de an ta du sö ku dee Saamaka sëmbë. U dee soni aki hedi dee fanöudu kamia u dee sëmbë ta lasi (kuma andi pasa dii wata tapa). Fëen hedi a dë fanöudu taa di sabi di dë a di kaita musu dë a mëni te de o tei lai a dee Saamaka sëmbë u luku andi sa pasa ku di matu ku dee soni nëën dendu ku dee sëmbë dee ta libi nëën. Ee dee döösë takima an sabi soni u di sabi u dee Saamaka sëmbë aki a o dë kuma dee fanöudu kamia u dee Saamaka sëmbë an dë soni.

Andi dee Saamaka sëmbë sa du:

A dë fanöudu taa dee Saamaka sëmbë musu dee sëmbë taa hii juu de ko u tei lai a dee Saamaka sëmbë de musu wooko ku di sabi u dee Saamaka sëmbë, a sö wan fasi dee Saamaka sëmbë sa fusustan andi o pasa ku di kamia u de ee wan wooko hopo a di kamia, a sö wan fasi de o saandi u de du. Sö seei u soni musu sa waka sö a dë fanöudu taa dee sëmbë seei fusutan taa a dë fanöudu taa de musu abi wan hedima u di kaita di sa sölugu taa sëmbë wooko ku di kaita a wan soifi fasi.

Dee gudu u di matu dee dë möö fanöudu da dee Saamaka sëmbë

Di wooko: Unfa de pii dee möö fanöudu gudu u di matu?

Hii dee gudu u di matu dë fanöudu ma so juu a dë fanöudu u luku unfa sëmbë kai de gaan soni tjika. A dë fanöudu a di taki makandi ku döösë sëmbë ku dee bakaa u luku unfa sëmbë kai dee gudu u di matu gaan soni tjika. Kuma fa a dë aki ee wan feleniki kë da möni u tjubi nasö seeka di matu ku dee gudu fëen, nöö di feleniki aki sa heepi dee

sëmbë ku dee soni u di matu di dë möö gaan soni da de. Fëen hedi dii kaita ku dee oto pisi u di wooko aki ta du di feleniki di bi ta wooko ku dee Saamaka sëmbë hakisi de unlö da dee gudu u di matu di dë möö fanöudu da de.

1 Hibiwan u dee gudu u di matu di de pii di de ta mbei di söötö u di kaita de bi maaka buta a pampia.

2 Hën de hakisi dee sëmbë dee bi ta du di wooko u buta sii a hibiwan u dee teekenteeken gudu u di matu.

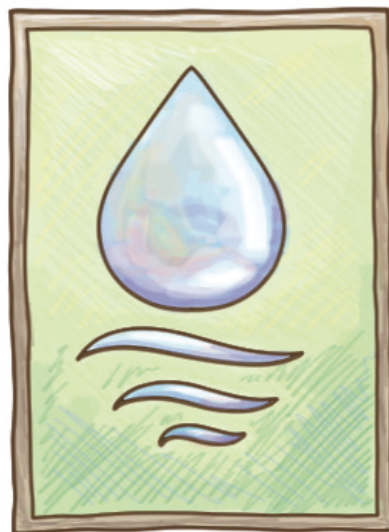
Dee soni dee ko a fesi a dee taki u di fasi fa wan soni dë fanöudu tjika tja ko a fesi

Te dee nöbu u dee sii dee maaka a pampia bi dë sö **1 2 3 4 5 6 7 8 9 10** nöö disi bi kë taki ta dee gudu u di matu bi fanöudu gaanfa. Disi bi dë sö da:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Göön njanja dë gaanfa fanöudu a **pisiwata 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II) ku 2(Gunsi go miti Botopasi) tuu.**

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Pau u wooko a **pisiwata 1 (Piki-pada go miti Lesipaansi II)** bi fanöudu gaanfa.

Te dee nöbu u dee sii dee maaka a pampia bi dë sö **1 2 3 4 5** nöö disi bi kë taki ta dee gudu u di matu bi fanöudu tumisi. Disi bi dë sö da:

1 2 3 4 5 Fisi ku Toerist kampu bi fanöudu tumisi a **pisiwata 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II) ku pisiwata 2 (Gunsi go miti Botopasi) tuu.**

1 2 3 4 5 Pau u wooko a **pisiwata 2 (Gunsi go miti Botopasi)** bi fanöudu tumisi.

Te dee nöbu u dee sii dee maaka a pampia bi dë sö
1 2 3 nöö disi bi kë taki ta dee gudu u di matu bi fanöudu. Disi bi dë sö da:

1 2 3 Matu gbamba, Matu fuuta, Fatu u boi son-di, Uwii u boi soni, Tjatja/Sandu ku Deesiuwii a **pisiwata 1 (Pikipada go Lesipaansi II) ku pisiwata 2 (Gunsi go miti Botopasi).**

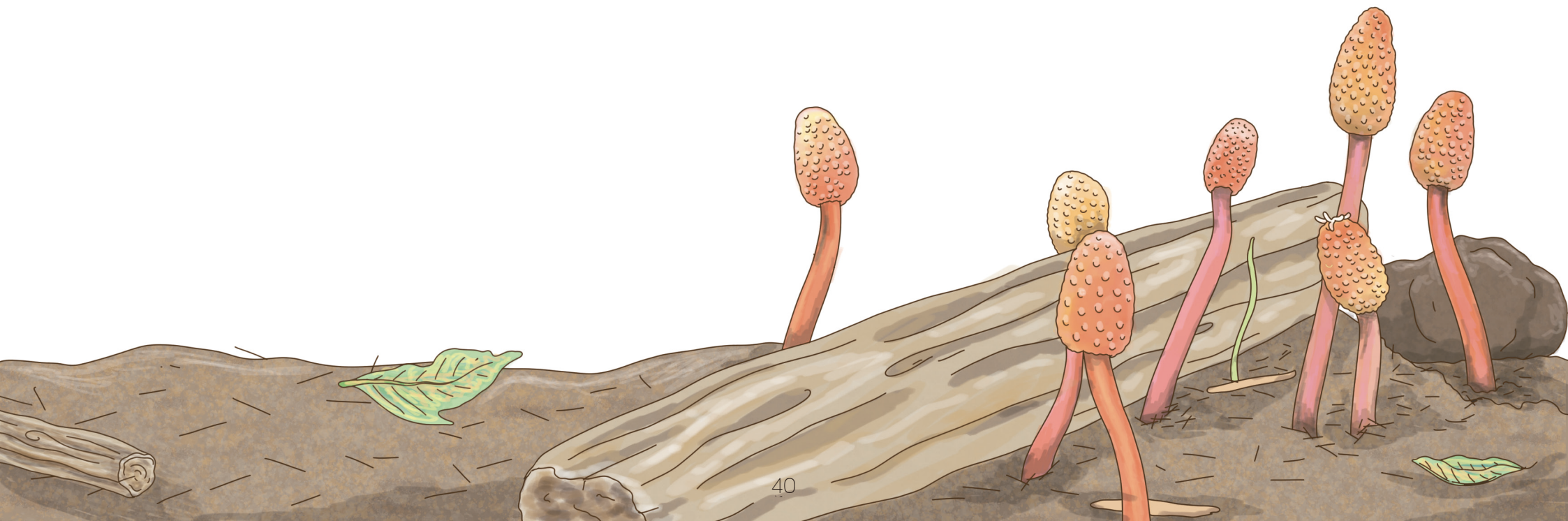
1 2 3 Doti, Tasi ku Uwii u mbei soni a **pisiwata 2 (Gunsi go miti Botopasi).**

Te dee nöbu u dee sii dee maaka a pampia bi de sö
1 nöö disi bi kë taki ta dee gudu u di matu an bi dë fanöudu sö möö kuma a fesi. Disi bi dë sö da:

1 Tatai u mbei wosu, Pau kande a **pisiwata 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II) ku pisiwata 2 (Gunsi go miti Botopasi) tuu.**

1 Doti, Tasi ku Uwii u mbei soni a **pisiwata 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II).**

Dee Saamaka sēmbē dee du di pisi u di wooko aki an bi sa piki a hii dee gudu u di matu unfa de dē fanöudu tjika ku nöbu, de piki ta sowan u dee gudu u di matu dē sö gaanfa fanöudu taa de an sa piki undi dē möö fanöudu möö oto. Dati kē taki sēmbē an sa libi söndö dee gudu u di matu aki. Dee maaka dee ta soi dee gudu u di matu aki da:

Ee ★ maaka a wan gudu u di matu nöö disi kē taki taa a dē wan gudu u di matu di **de an sa dē söndö en**. Disi bi dē sö da:

★ **Wata u bebe, Pu, Mbeti u liba ku Paumatu a pisiwata 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II) ku pisiwata 2 (Gunsi go miti Botopasi) tuu.**

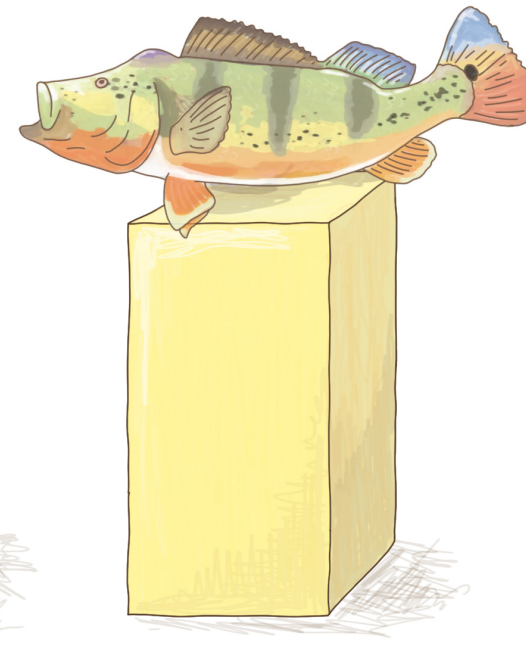
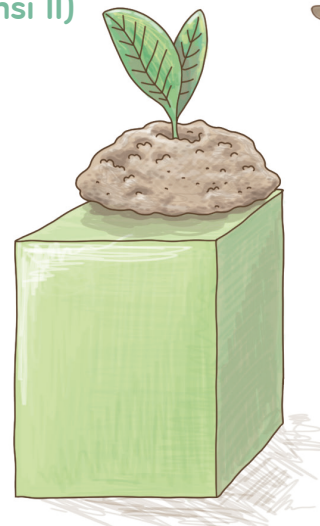
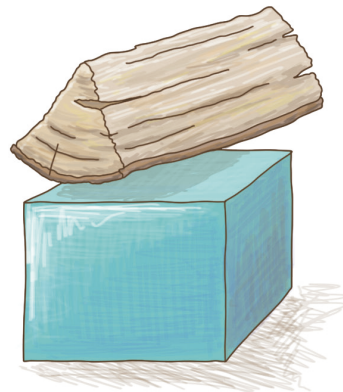
Ee ☆ maaka a wan gudu u di matu nöö disi kē taki taa a dē wan gudu u di matu di **de an sa dē söndö en a di fasi fa de ta libi**. Disi bi dē sö da:

☆ Köndē, Pasi, Wagi pasi, Köniköni pasi, Lio, Gaan dan ku kule wata, Lampees, Bali goon, Keiki, Geebi, ku Taku kamia a **pisiwata 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II) ku pisiwata 2 (Gunsi go miti Botopasi) tuu.**

Ee ● maaka a wan gudu u di matu nöö disi kē taki taa a dē wan gudu u di matu di **de an sa dē söndö en u di de ta du fanöudu soni ku en**. Disi bi dē sö da:

● Faakapau, Wasi miii paati, Fanöudu kamia ku Goon doti a **pisiwata 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II) ku pisiwata 2 (Gunsi go miti Botopasi) tuu.**

Di fa dee sëmbë u pisi 1 (Pikipada te go miti Lesipaansi II) ku pisi 2 (Gunsi te go miti Botopasi) feni taa dee pepei gudu u di matu dë fanöudu da de tjika:

Di möö gaan tooka a pisi 1 ku tu mindi hën de kai di fasi fa de feni taa hudu dë fanöudu da de tjika. A pisi 1 (Pikipada te go miti Lesipaansi II) de feni taa hudu da wan soni di dë **fanöudu gaanfa** nöö a pisi 2 (Gunsi te go miti Botopasi) de feni taa hudu dë fanöudu ma na gaanfa.

Wan oto soni ka tooka dë hën da dee soni u tai wosu, u tai soni, finu tatai ku doti. A pisi 1 (Pikipada te go miti Lesipaansi II) de feni taa dee matu gudu aki an dë fanöudu sö kuma fa de bi dë a fesi. A pisi 2 (Gunsi te go miti Botopasi) de feni taa dee matu gudu aki dë fanöudu eti kuma fa de bi dë a fesi.

Fasi u wooko ku di sabi aki

Di sabi aki sa heepi bika a ta lei döösë sëmbë andi dë fanöudu ku andi da dee soni dee Saamaka sëmbë an sa libi söndö de. Kuma fa a dë aki nöö döösë sëmbë sa mëni taa wan sitonu a di lio nasö wan soompu a di matu an dë fanöudu gaanfa a di libi u dee Saamaka sëmbë. A sö wan fasi di sabi aki ta lei di fasi fa dee Saamaka sëmbë ta libi, disi sa mbei döösë sëmbë bia si dee Saamaka sëmbë oto fasi, so seei de sa bia ko ta fan ku de oto fasi.

Di fasi fa dee gudu u di matu dë fa u feni tjika ku di fasi fa de ta du soni ku de tjika ko tooka, an dë kuma a fosufosu möö

Di fasi fa dee gudu u di matu dë fa u feni tjika

Hiniwan juu a dee kuutu dee Saamaka sëmbë bi ta taki taa di hia u dee gudu u di matu ko tooka. De an dë kuma fa de bi dë fosufosu möö, de du soni ku so u de te a ko dë sö taa de an ta dë u feni nasö de ko taanga u feni. Kuma fa a dë aki fisi ku matu gbamba taanga u feni nöunöu, dee sëmbë musu go a longi kamia u sa feni de, bika de an ta dë u feni zuntu ku dee köndë. Di möö gaan soni hedi mbei baa de an ta dë u feni da di fasi fa di fisi ta fisi ku di höndi ta höndi an ta du a wan fasi u da dee soni aki pasi u de sa kisi de seei baka.

Soni di de ta du ku dee gudu u di matu

A ta pasa sö tu taa dee soni dee sëmbë ta du ku dee gudu u di matu an dë kuma dee soni dee de bi ta du ku de a fosufosu. Kuma fa a dë aki dee sëmbë taki taa de an ta boi soni ku dee pausii fatu kuma maipa fatu sö kuma fa de bi ta du a fisi, bika a möö fukë u bai fatu a wënkë. De taki tu taa gaansë u dee Saamaka sëmbë an ta kula a matu deesi möö, de ta kula ku dee baaka deesi, fëen hedi mbei di sabi u dee Saamaka sëmbë u matu deesi ta lasi, dee gaan wan ta lasi libi söndö di sabi u de fika da dee bakamii.

Disi hën ta pasa a di kamia u dee Saamaka sëmbë

**Dee möö gaan soni mbei de an ko
ta nja nasö wooko ku dee soni möö:**

De ta nja di gudu u di matu bumbuu fa ++

++ A hii di pisi kamia (Pikipada go miti Botopasi) de ta wooko hudu bumbuu fa eti.

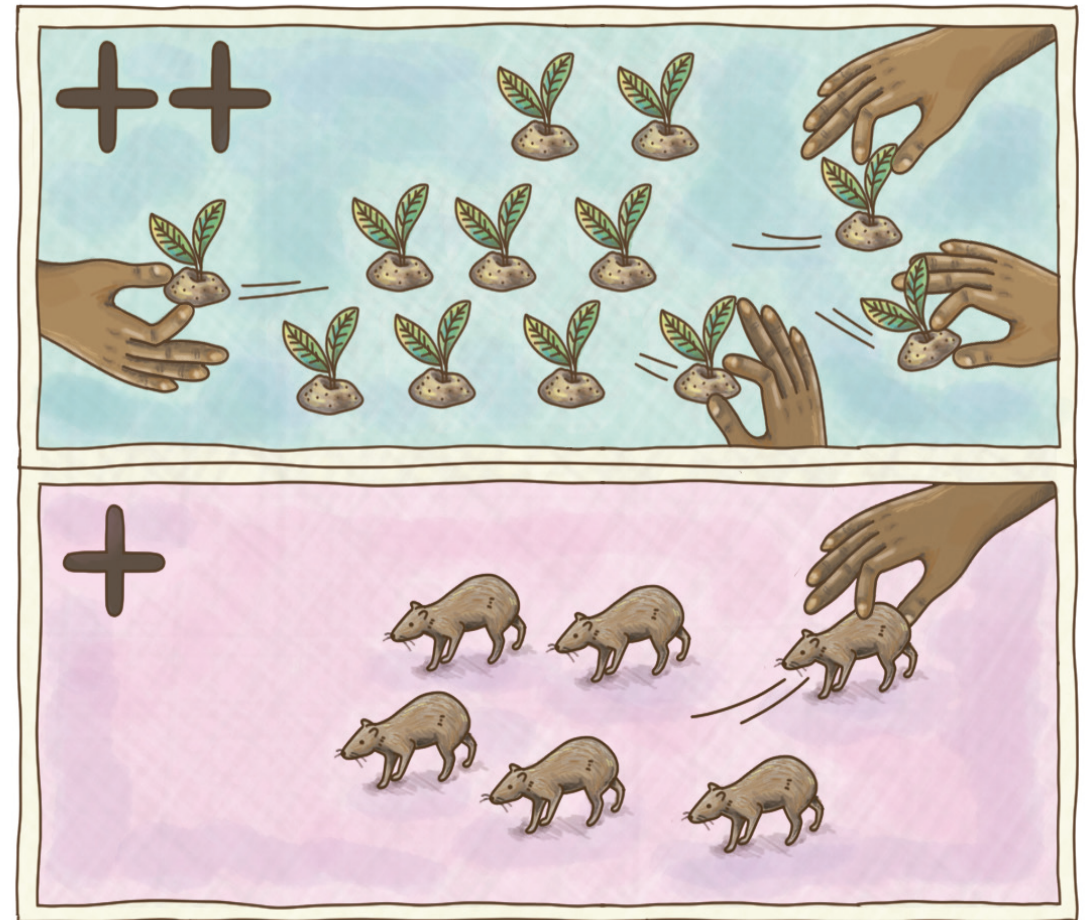
++ A pisiwata 2 (Gunsi go miti Botopasi) de ta paandi goon ta kisi fisi bumbuu fa eti.

De an ta nja di gudu u di matu möö kuma fosufosu +

+ A pisiwata 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II) de an ta paandi goon ku de an ta feni fisi möö kuma fosufosu.

+ A hii di pisiwata (Pikipada go miti Botopasi) de an ta feni matu gbamba, de an ta puu pausii fatu ku de an ta mbei matu deesi möö kuma fosufosu.

Du soni
ku wan soni

**Dee möö gaan soni mbei de an ko
ta nja nasö wooko ku dee soni möö:**

Di ko möö biti u goon ku paandipaandi soni a pisi 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II) nama a di foloisi u dee njönku sëmbë go a foto, disa dee gaansëmbë di na dë a fa möö u sa koti njunju goon.

Di ko möö biti u di nja u fisi a pisi 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II) sa dë so u di fisi an ta dë u feni zuntu ku dee köndë möö. Dee sëmbë musu go a longji, a ta tei möö ten ku a ta kösutu möö möni ku abi möö tanga wooko.

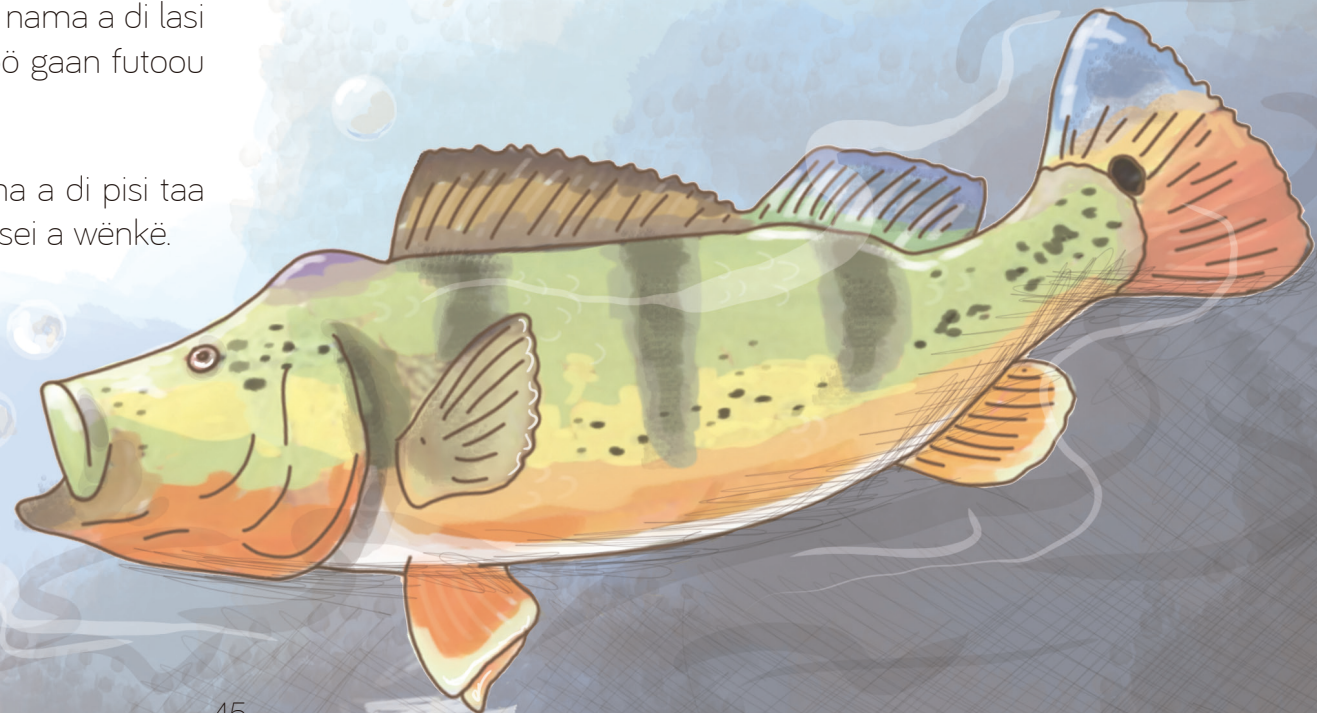
Di ko möö biti u di nja u matu gbamba nama a di së u di kösutu, di ten ku di wooko di a abi.

Di ko möö biti u di wooko ku matu deesi nama a di lasi go u di sabi u dee gaansëmbë ku di möö gaan futoou sëmbë ko ta buta a bakaa deesi.

Di ko möö biti u di nja u pausii fatu nama a di pisi taa sëmbë ko ta möö kë dee fatu dee de ta sei a wënkë.

Dee tooka a di fasi fa dee gudu u di matu dë u feni tjika

Di maaka aki kë taki di gudu u di matu dë u feni hia te pasa eti ▲▲:

▲▲ Pausii fatu ku matu deesi dë u feni hia te pasa eti a hii di pisiwata u Pikipada go miti Botopasi.

Di maaka aki kë taki di gudu u di matu ta kaba gaanfa ▼▼:

▼▼ Matu gbamba ku fisi ta kaba gaanfa a hii di pisiwata u Pikipada go miti Botopasi.

▼▼ Pau u wooko ta kaba gaanfa a pisiwata 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II)

Di maaka aki kë taki di gudu u di matu an ta kaba pasa maaka ▼:

▼ Goon ku paandipaandi soni an ta kaba pasa maaka a hii di pisiwata u Pikipada go miti Botopasi

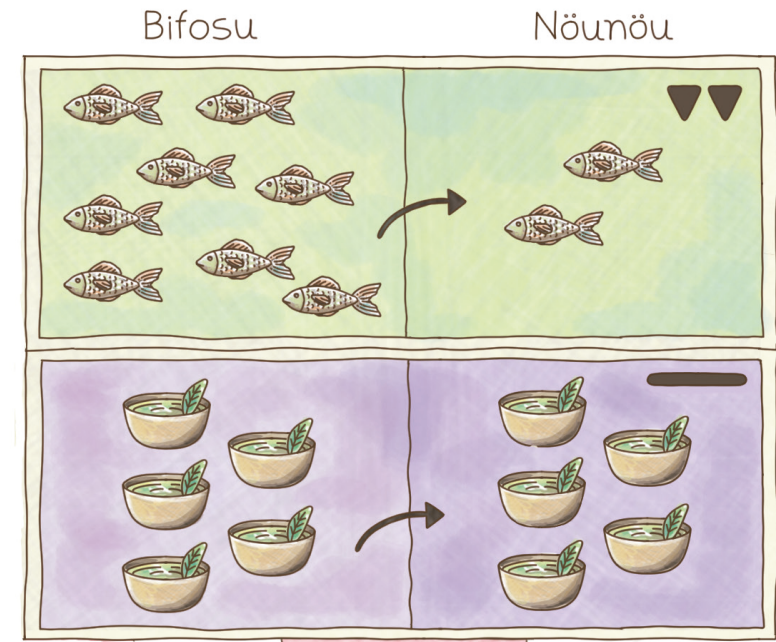
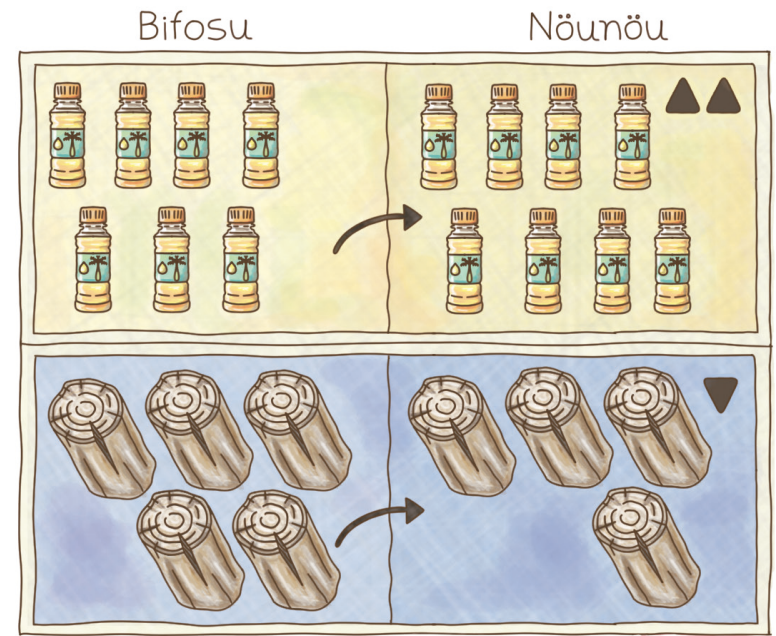
Dee möö gaan soni mbei di fasi fa wan soni dë u feni tjika ko ta möö biti

Di sei hudu u mbei möni ko mbei hudu biti gaanfa.

Di biti u fisi ku matu gbamba gaanfa nama a di fa de an ta da dee soni aki pasi u de kisi de sei u di de ta nja dee gudu u di matu aki hia poi söndö de kisi di pasi u sa göö ko baka.

fa a dë u feni

Unfa dee Saamaka sëmbë sa wooko ku di sabi aki

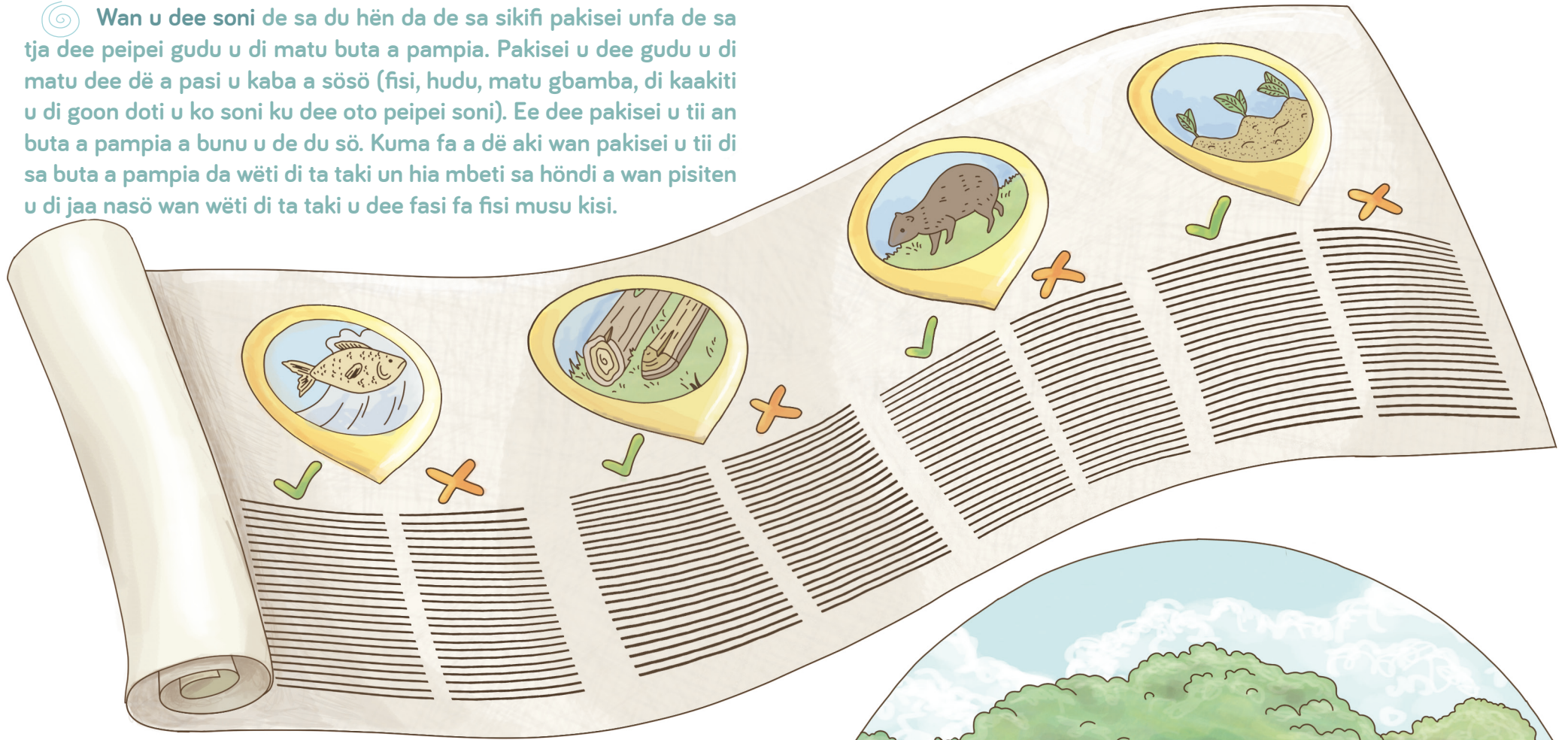
Di sabi aki sa dë wan soni u wasikou dee sëmbë taa di fasi fa dee gudu u di matu di dë fanöudu da de a di libi u de bi dë u feni tjika ko ta möö biti. Di soni di o pasa te dee gudu u di matu ko ta möö biti dë fanöudu u sabi bika a abi bakapisi da di mbei möni u dee sëmbë ku da di feni soni u nja u dee sëmbë. Fëen hedi di sabi di dë a aki dë fanöudu bika wooko möni ku nja da fanöudu soni da hii sëmbë u de sa abi wan bambuu libi. Fëen hedi di sabi ta lei dee soni dee ta tooka a di kamia u dee Saamaka sëmbë, u piki sëmbë taa a dë fanöudu u seeka soni.

Andi dee Saamaka sëmbë sa du:

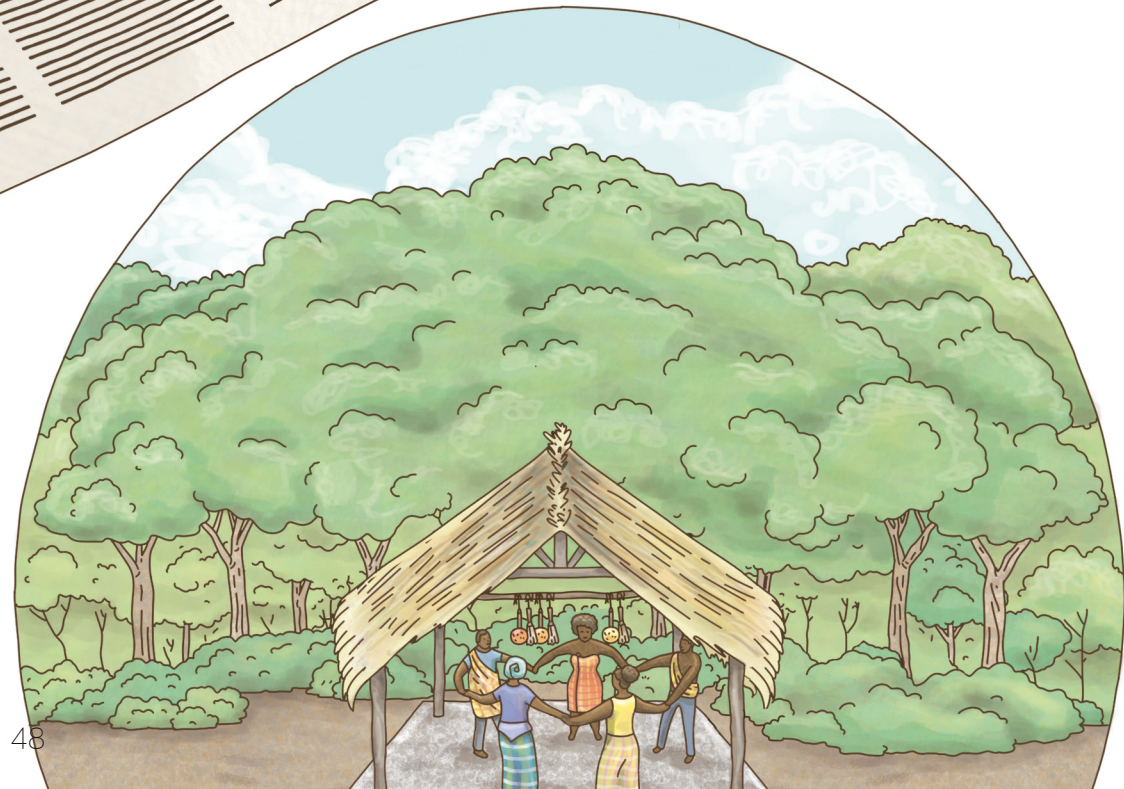
☯ A dë fanöudu taa dee Saamaka sëmbë **seeka soni de seei**. **Seeka soni de seei** kë taki taa nöunöu di de abi sabi u dee tooka dee ko a di fasi fa dee gudu u di matu dë u feni tjika, a dë fanöudu taa dee sëmbë wooko makandi u tjubi dee soni dee de abi fanöudu u sa libi. Soni sö kuma di matu, dee fisi, dee matu gbamba ku di goon doti.

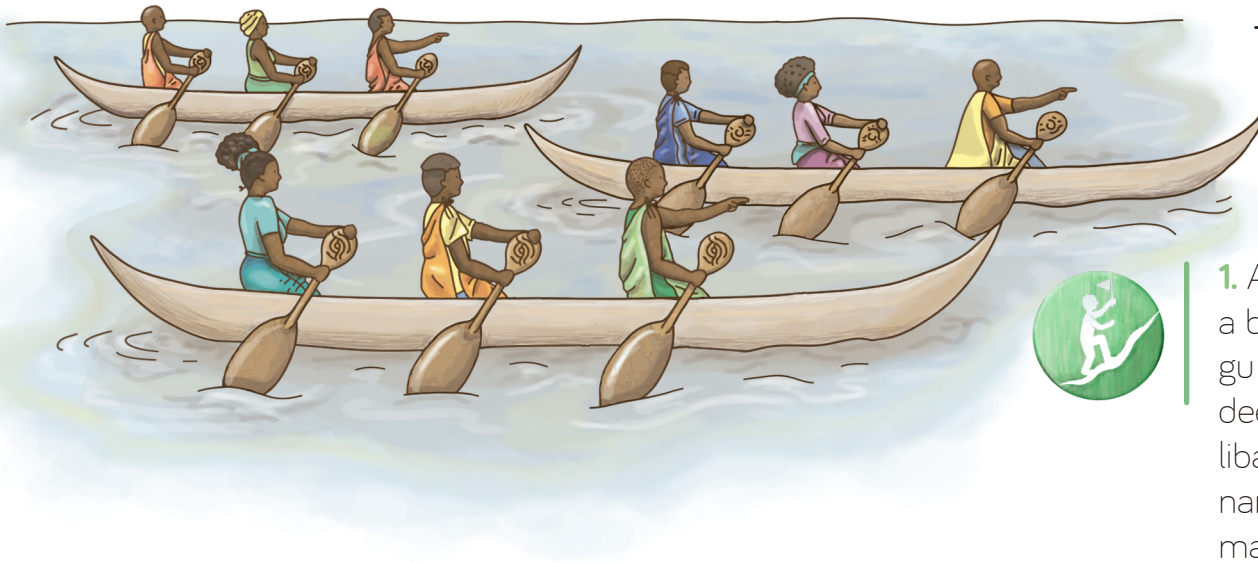
☉ Wan u dee soni de sa du hën da de sa sikifi pakisei unfa de sa tja dee pepei gudu u di matu buta a pampia. Pakisei u dee gudu u di matu dee dë a pasi u kaba a sösö (fisi, hudu, matu gbamba, di kaakiti u di goon doti u ko soni ku dee oto pepei soni). Ee dee pakisei u tii an buta a pampia a bunu u de du sö. Kuma fa a dë aki wan pakisei u tii di sa buta a pampia da wëti di ta taki un hia mbeti sa höndi a wan pisiten u di jaa nasö wan wëti di ta taki u dee fasi fa fisi musu kisi.

☉ Wan u dee gaan soni de musu seeka wantewante hën da dee sëmbë musu seeka soni u sa tjubi di matu ku di lio da wan langa pisiten sö taki di mama u dee soni u di goonliba di ta sölugu taa dee sëmbë ta feni soni u nja ku soni u mbei möni an lasi go. Kuma fa a dë aki wan u dee fasi fa dee soni aki sa du da di tjubi ku di sölugu taa de hoi wëti u dee fanöudu kama a di paumatu a di fasi fa dee guwënti u dee sëmbë dë.

Bookohedi soni

1. A dë fanöudu u abi sëmbë di ta si fa wan soni sa ko bunu a bakaten, tiima nasö tjama a dee sëmbë dendu di sa sölu-gu taa futoou dë a dee peipei sëmbë mindi. Sëmbë di sa tja dee peipei sëmbë ko mökisi u de sa wooko a di wan soni liba, sëmbë u tja dee sëmbë u wan kamia ko makandi ko nama u sölugu taa sëmbë an ta wooko ku dee gudu u di matu a wan fasi di na fiti. Fëen hedi wan u dee möö fanöudu soni u du da u mbei dee tiima ko möö tanga.

2. A dë wan gaan fanöudu soni u da feleniki möö kaakiti, kuma dee feleniki u köndë, dee feleniki u wan pisiwata, dee feleniki u dee sëmbë seei u sölugu taa dee Saamaka sëmbë abi wan taanga feleniki u wooko makandi. U sa seeka dee soni aki de abi heepi fanöudu u dee oto feleniki dee na dë u lanti.

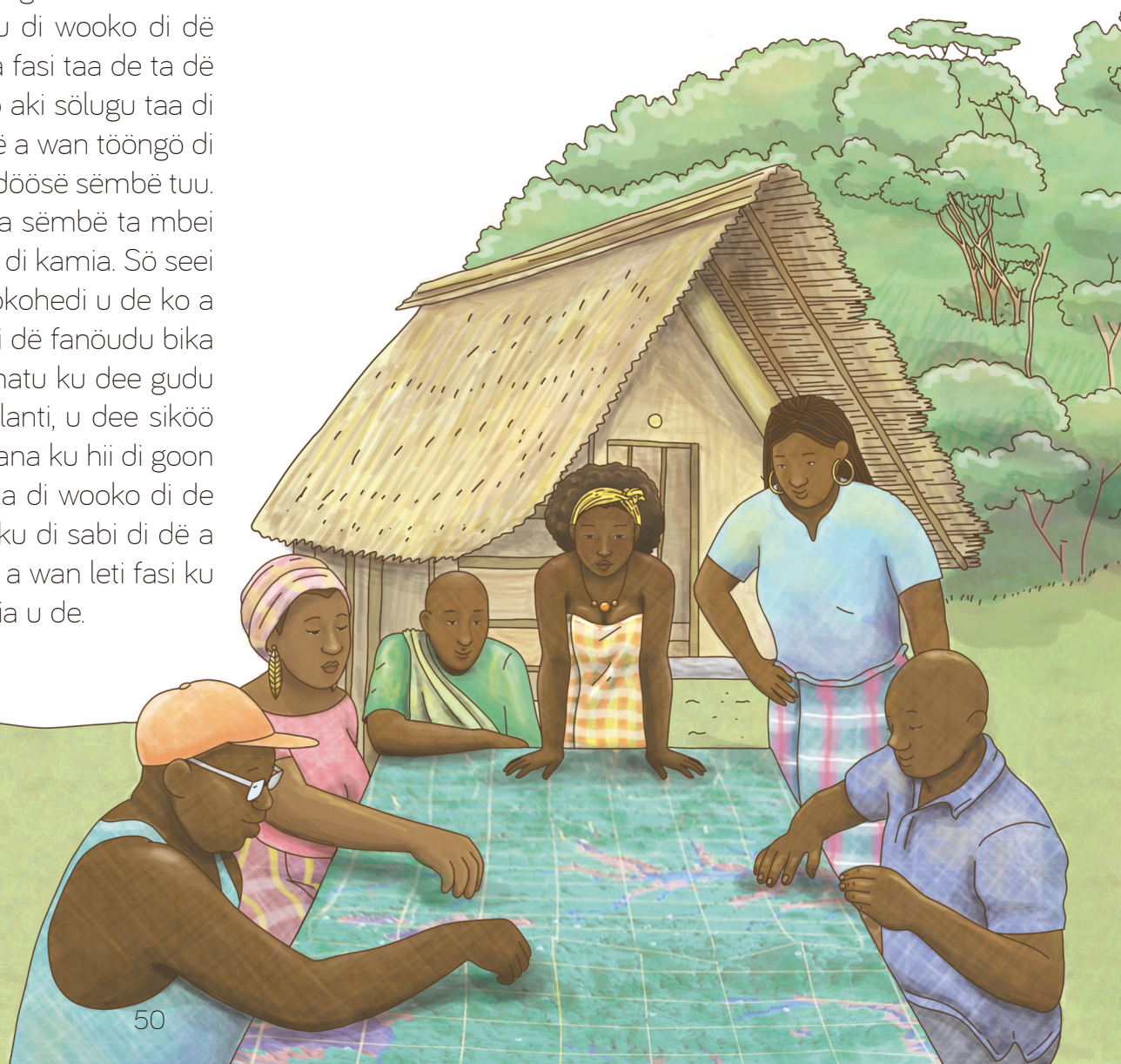
Ma wa musu disa di faantiwöutu u di tjubi u di matu ku dee gudu fëen a dee Saamaka sëmbë wanwan liba. De musu kisi heepi u döösë sëmbë u sa da de kaakiti u de sa dë seeka seeka u sa wooko makandi u sa seeka soni fa di goonliba ta tooka hesihesi.

Andi dee Saamaka sɛmbɛ sa du u sɔlugu taa dee gudu u di matu sa ta dɛ u feni

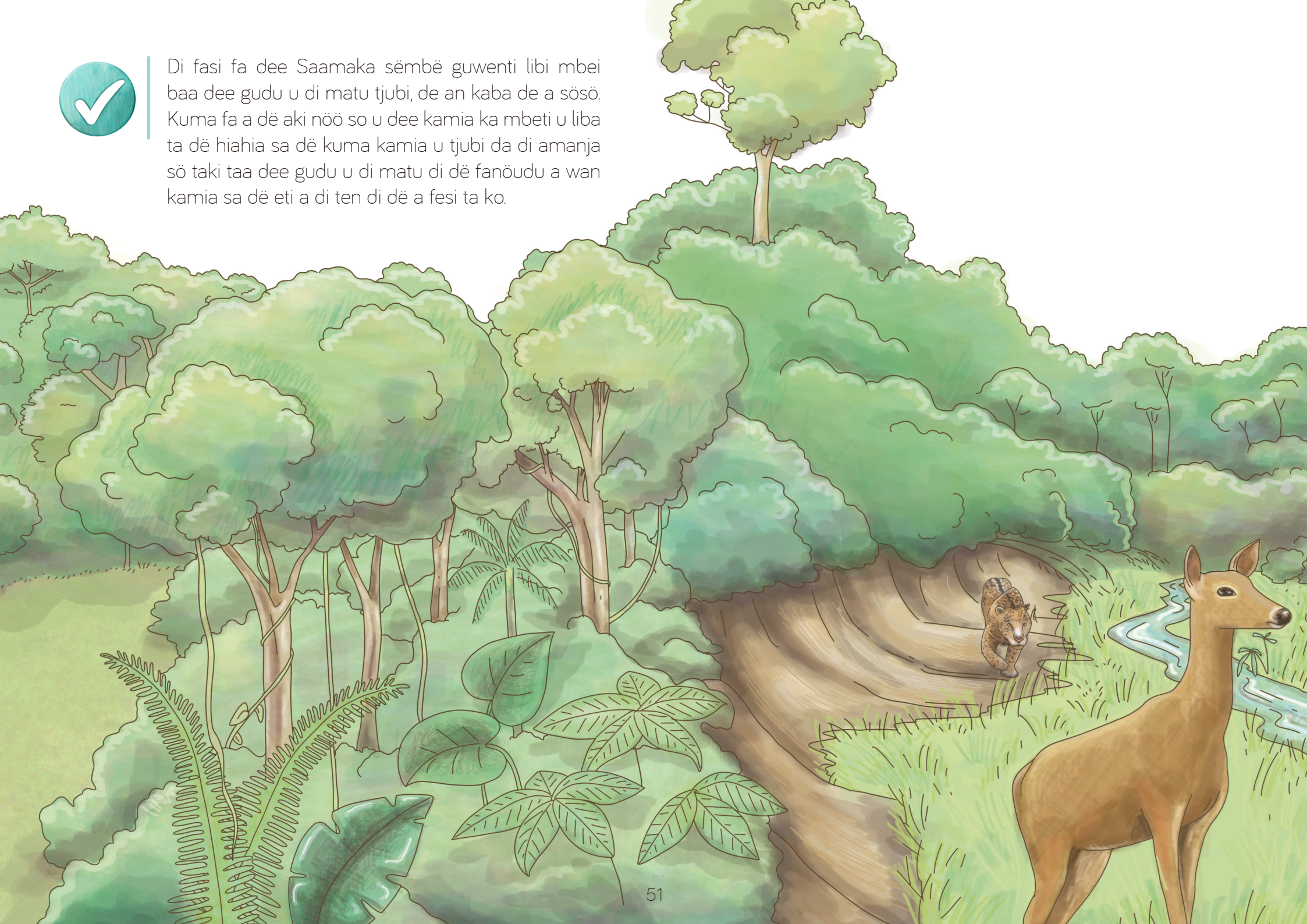

Ku dee soni dee dee Saamaka sɛmbɛ mbei, kuma dee kaita ku di sabi di de buta a di buku aki u di fasi fa dee gudu u di matu dɛ, nɔɔ dee Saamaka sɛmbɛ buta wan pisi u di wooko di dɛ fanɔudu u sɔlugu taa dee gudu u di matu dɛ a fasi taa de ta dɛ u feni da de, nɔunɔu ku a di amanja. Di wooko aki sɔlugu taa di sabi u dee Saamaka sɛmbɛ u di kamia u de dɛ a wan tɔɔngɔ di hii sɛmbɛ ta fusutan, dee Saamaka sɛmbɛ ku dɔɔsɛ sɛmbɛ tuu. Di wooko aki bi dɛ fanɔudu bika dee Saamaka sɛmbɛ ta mbei sɛmbɛ ko fusutan dee mɔɔ gaan bookohedi u di kamia. Sɔ seei ku di wooko aki de feni wan pasi u tja dee bookohedi u de ko a fesi a wan fasi fa dee baaka sa fusutan ɛn. Disi dɛ fanɔudu bika dee Saamaka sɛmbɛ wanwan an sa tjubi di matu ku dee gudu fɛɛn. A dɛ fanɔuda taa dɔɔsɛ sɛmbɛ u gaanlanti, u dee sikɔɔ ku dee sabima, u dee feleniki di na u lanti u Saana ku hii di goon liba langa wan mau da dee Saamaka sɛmbɛ a di wooko di de ta du u tjubi di matu. Fɛɛn hedi mbei di kaita ku di sabi di dɛ a di buku aki ta da dee sɛmbɛ wan fasi u sa taki a wan leti fasi ku dee dɔɔsɛ sɛmbɛ te a nama a sonɔi u di kamia u de.

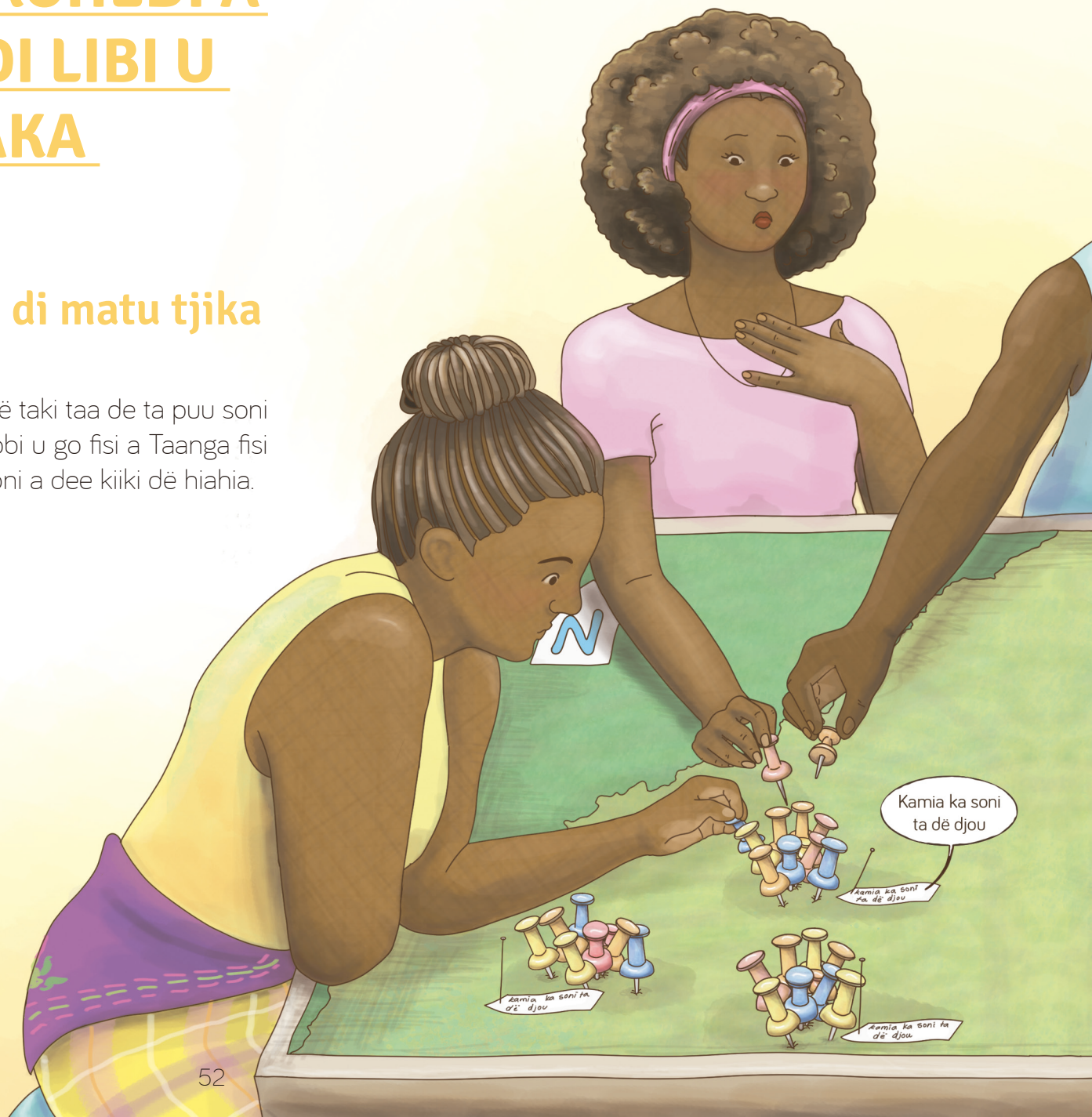
Di fasi fa dee Saamaka sɛmbɛ guwenti libi mbei baa dee gudu u di matu tjubi, de an kaba de a sɔsɔ. Kuma fa a dɛ aki nɔɔ so u dee kamia ka mbeti u liba ta dɛ hiahia sa dɛ kuma kamia u tjubi da di amanja sɔ taki taa dee gudu u di matu di dɛ fanɔudu a wan kamia sa dɛ eti a di ten di dɛ a fesi ta ko.

DEE MÖÖ GAAN BOOKOHEDI A DI SË U DI MATU KU DI LIBI U DEE SËMBË A SAAMAKA

Di fasi fa de ta puu dee gudu u di matu tjika

Te hia Saamaka sëmbë ta wooko a wan kamia disi kë taki taa de ta puu soni a di kamia dë hiahia. Kuma fa a dë aki dee sëmbë lobi u go fisi a Taanga fisi kiiki nasö a Langa mau kiiki. Sö wan fasi de ta puu soni a dee kiiki dë hiahia.

Di wooko u feni dee kamia a di matu u dee Saamaka sëmbë ka de ta puu dee gudu u di matu hiahia

U sabi dee kamia u di matu ka de ta puu dee gudu u di matu hiahia a di kamia u dee Saamaka sëmbë nöö hën dee sëmbë u Tropenbos Suriname hakisi 492 Saamaka sëmbë dee ta dë a Saamaka dee hakisi aki, de hakisi 238 sëmbë u pisiwata 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II) ku 254 sëmbë u pisiwata 2 (Gunsi go miti Botopasi):

- ☉ Gaantangi, ju sa lei wi a di kaita ka dee dii kamia ka un möö lobi u go fisi dë o?
- ☉ Gaantangi, ju sa lei wi a di kaita ka dee dii kamia ka un möö lobi u wooko hudu dë o?
- ☉ Gaantangi, ju sa lei wi a di kaita ka dee dii kamia ka un möö lobi u paandi soni dë o?

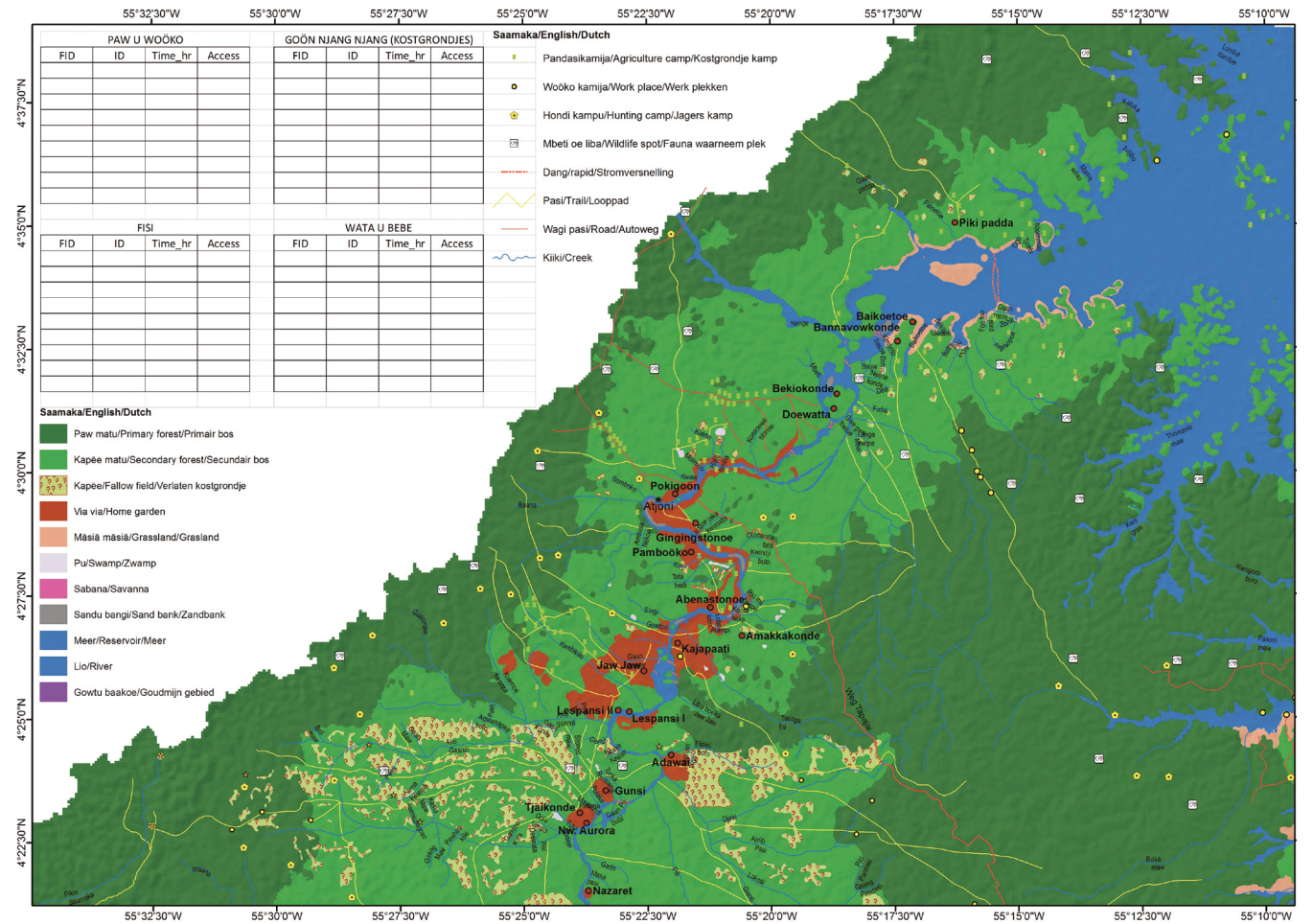
Dee Saamaka sëmbë dee da piki a dee hakisi aki seei de hakisi u lei de a di kaita ka dee kamia dë ka de bi nango fisi, wooko hudu, paandi soni a fosu (kuma naasë de bi ta du dee soni aki a 1995).

Dee sëmbë u Tropenbos Suriname wooko ku di kaita di dee Saamaka sëmbë mbei (luku a dee peentje).

Teeken 4: Peentje u ka de ta hakisi dee sëmbë soni

Teeken 5: Ku di kaita u di kamia u dee Saamaka sëmbë aki Tropenbos wooko di de ta hakisi dee sëmbë soni

Soni di ko a fesi:

Tooka a di fasi fa de ta du soni ku dee gudu u di matu tjika

Peentje a lö 2 ta lei andi ko a fesi di de hakisi dee sëmbë soni. Di peentje a lö aki ta lei dee soni aki:

Andi di peentje a lö aki ta lei:

De ko ta möö kisi fisi ku de ko ta möö paandi soni a pisiwata 2 (kumuta a Gunsı go miti Botopasi) sensi 1995 go miti 2015.

De ko ta möö wooko hudu a pisiwata 1 (kumutu a Pikipada go miti Lesipaansi II) sensi 1995 go miti 2015.

Peentje a lö 2: Tooka a di fasi fa de ta du soni ku dee gudu u di matu tjika a di kamia u dee Saamaka sëmbë

Gudu u di matu	Pisiwata 1 (Kumutu a Pikipada go miti Lesipaansi II)		Pisiwata 2 (Kumutu a Gunsı go miti Botopasi)	
	1995	2015	1995	2015
Fisi				
Hudu				
Goon ku paandi-paandi soni				

Faandi mbei sɛmbɛ ko ta möö puu dee gudu u di matu?

Dee ko ta wooko hudu a pisiwata 1 (kumutu a Pikipada go miti Lesipaansi II) a dee 20 jaa dee pasa aki disi nama a di sima u di Atjoni pasi ku di mbei u oto pasi ku di pasi go a Pusuguunu. U dee mbei u dee pasi hedi a ko abi möö wini u sa dou a kamia u sa wooko hudu.

Di ko de ko ta möö fisi a pisiwata 2 (kumuta a Gunsı go miti Botopasi) a dee 20 jaa dee pasa aki nama a di hia dee sɛmbɛ dee ta dɛ a wan kamia ko möö hia, kuma dee sɛmbɛ u dee libasɛ köndɛ dee voloisi go ta libi a dee köndɛ u pisiwata 2. Nöö a ko dɛ so taa sɛmbɛ ko möö hia nöö möö soni ko dɛ fanöudu.

Unfa de sa wooko ku di sabi aki?

Di sabi aki ta lei dee gudu u di matu dee ko ta kaba u di de ta möö puu de hiahia. A pisiwata 1 (kumuta a Piki Pada go miti Lesipaansi II) hudu da di gudu u di matu di ko ta kaba u di de ta möö puu hɛn hiahia. A pisiwata 2 (kumuta a Gunsı go miti Botopasi) fisi ku paandipaandi soni da dee gudu u di matu di ko ta kaba u di de ta möö puu de hiahia.

Di sabi sa lei dee Saamaka sɛmbɛ taa a sa ko pasa taa de ta puu so wan u dee gudu u di matu te de an ko dɛ soni möö.

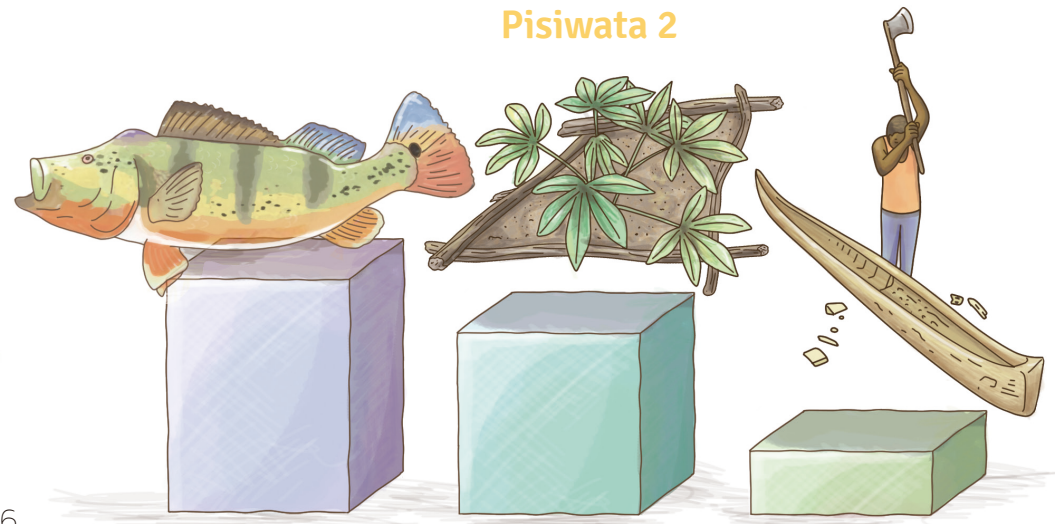
Andi dee Saamaka sɛmbɛ sa du u seeka soni:

A dɛ fanöudu u buta pakisei u di tii u dee fanöudu gudu u di matu aki a pampia u sölugu taa de an puu de te de an ko dɛ tjika möö. Ee a dɛ sö taa de puu de te de an dɛ tjika möö nöö a dɛ fanöudu u mbei moiti u tja de ko baka sö taki taa de ko dɛ u feni tjika baka.

Pisiwata 1

Pisiwata 2

Naasè de ta puu dee gudu u di matu hiahia

Di kaita a teeken 6 ta lei dee kamia a 1995 ku 2015 ka de puu dee gudu u di matu möö hiahia (dee kamia aki da kamia ka hia sèmbè ta wooko). Dee soni aki hèn i ta si a di kaita:

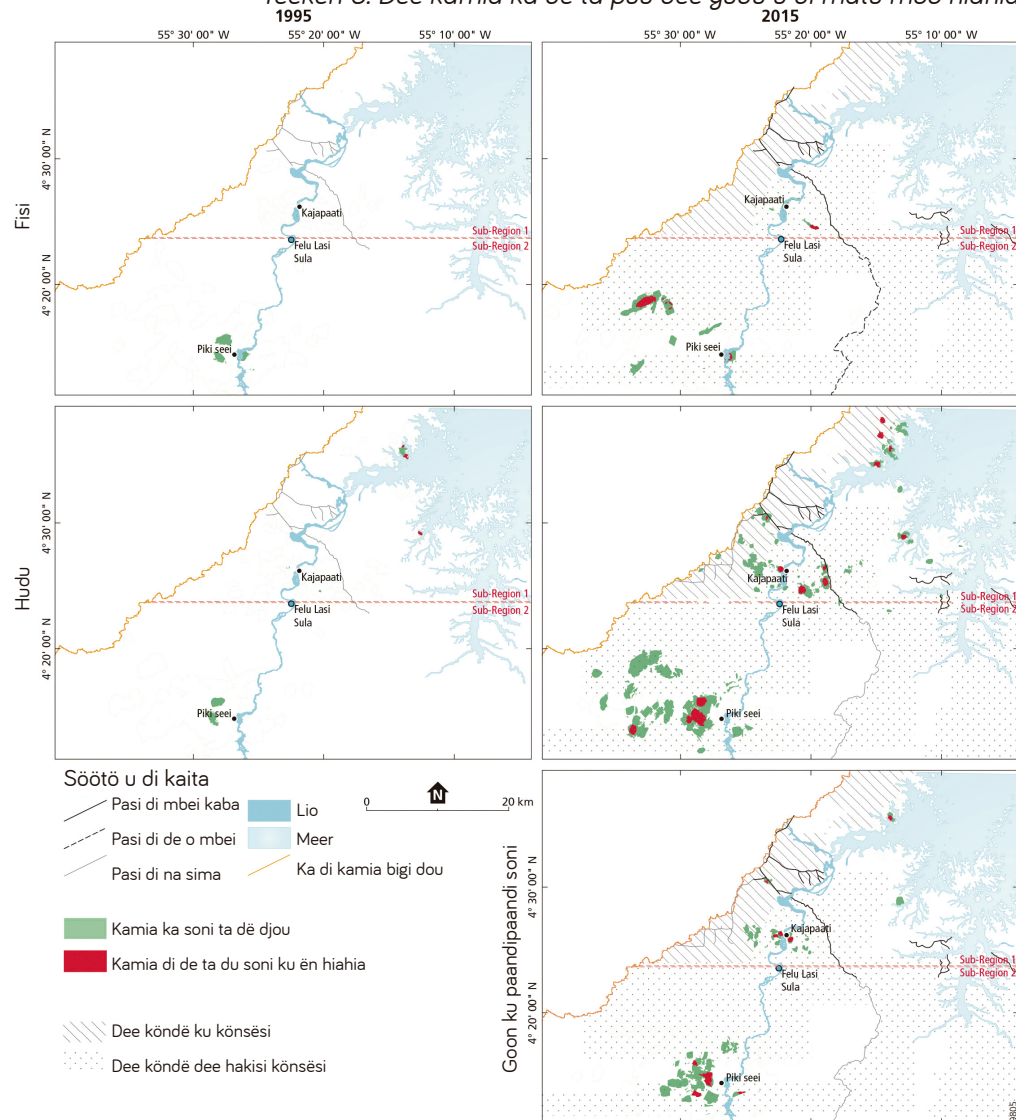
Dee dungu guuun kamia

- Dee dungu guuun kamia da dee kamia ka de wooko möö hiahia (nasö kamia ka hia sèmbè ta wooko).
- Dee dungu guuun kamia a 1995 dee nama a **fisi** ta lei taa **1995** dee sèmbè bi ta möö kisi fisi hiahia zuntu ku dee köndè.
- Dee dungu guuun kamia a 1995 dee nama a **fisi** ta lei taa **2015** dee sèmbè ko ta möö kisi fisi hiahia longi ku dee köndè.
- Dee dungu guuun kamia a 1995 dee nama a hudu ta lei taa **1995** dee sèmbè bi ta möö wooko **hudu** hiahia zuntu ku dee köndè.
- Dee dungu guuun kamia a 2015 dee nama a wooko hudu ta lei taa **2015** dee sèmbè bi ta möö wooko **hudu** hiahia longi ku dee köndè.
- Dee dungu guuun kamia dee nama a **goon ku paandi-paandi soni** möö bigi ku dee möö hia a pisiwata 2 (Gunsi go miti Botopasi), de möö piki tu, sö seei de an dè hia sö a pisiwata 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II).

Dee bë ku gunsi baau kamia

 Dee bë ku gunsi baau kamia a di kaita ta lei dee kamia ka **soni möö muliki u di de ta wooko a dee kamia dè hiahia**; hèn mbei a sa dè sö taa sèmbè wooko a dee kamia aki te a fika piki nöö soni an dè a de möö.

Teeken 6: Dee kamia ka de ta puu dee gudu u di matu möö hiahia

Dee wooko dee ta du a dee kamia

Dee kaita u 1995 ta lei taa di jaa aki de an bi mbei pasi ku de an bi da dee köndë pampia (könsësi) u wooko hudu sei.

Dee kaita u 2015 ta lei taa di jaa dë pasi **bi dë kaa** ku de bi da wan köndë pampia u wooko hudu sei a pisiwata 1 (Pikipada go miti Lespaansi II).

Dee kaita u 2015 ta lei taa di jaa dë a **hii di kamia dee köndë hakisi pampia u wooko hudu sei.**

Andi da dee soni dee ta pasa ku dee gudu u di matu a di kamia u dee Saamaka sëmbë te pasi ta mbei ku te de ta da pampia u wooko hudu sei

Di de luku dee wooko dee ta buta a dee kamia (kuma mbei pasi ku wooko hudu a dee matu u dee köndë) de si taa sëmbë ko ta puu möö gudu u di matu (möö gaansë nöö hudu) nöö a kan taa disi nama a di mbei di pasi ko mbei ku dee soni dee de ta du a di matu u dee köndë.

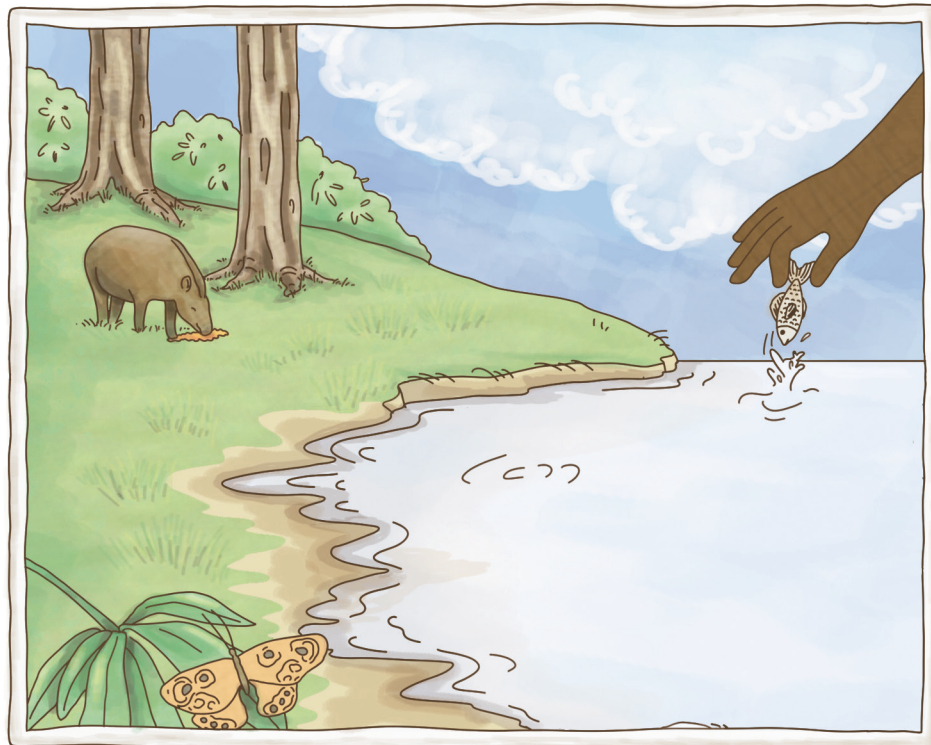
Unfa di sabi aki sa heepi?

A di fosu kamia, di sabi aki sa heepi bika a lei dee Saamaka sëmbë unfa de ta wooko ku di kamia u de tjika, ee de tan tan puu dee fanöudu gudu u di matu hiahia go dou (ee de wooko a dee dungu guuun kamia hiahia go dou nöö dee o ko bë) a sa ko pasa sö taa de puu fisi, hudu ku koti goon pasa maaka a dee kamia aki.

Di puu u dee gudu u di matu pasa maaka a kamia ka de ta dë u feni hiahia sa tja möö gaanfa bookohedi a pisiwata 2 u di sëmbë ta libi a di pisiwata dë möö hia.

Di paati u dee gudu u di matu a di kamia u dee Saamaka sɛmbɛ a wan fasi di fiti

Naa hii dee Saamaka sɛmbɛ abi di wan fasi u sa feni wini a dee gudu u di matu a di kamia u de. Kuma dee sɛmbɛ dee abi boto ku möni u bai kasolin sa go a möö longi go kisi gaan fisi di abi möö nja, a di otosɛ dee sɛmbɛ dee n'abi wan apaiti gudu (soni ku möni) musu u bia go a dee möö piki fisi dee n'abi nja hia di de sa kisi zuntu ku de köndɛ.

Te wanlɔ sɛmbɛ u wan pisiwata abi möö makiti u sa wooko ku dee gudu u di matu möö dee oto sɛmbɛ u di pisiwata dɛ nöö Ingisitöngö kai hɛn **inequity**, hɛn kɛ taki soni an paati a wan leti fasi..

Ma te soni seeka a wan fasi taa hii sɛmbɛ u wan pisiwata sa feni dee fanöudu soni dee de an sa libi söndö hɛn, Ingisitöngö kai hɛn **equity**, hɛn kɛ taki soni paati a wan leti fasi.

An paati a leti fasi

Te soni an paati leti a di kamia u dee Saamaka sëmbë

Wan öndösuku bi du di bi da wan pisi u di wooko aki, di öndösuku aki tja dee pisi ko a fesi ka soni an paati a leti a di kamia u dee Saamaka sëmbë (pisiwata 1 Pikipada go miti Lesipaansi II) ku pisiwata 2 (Gunsi go miti Botopasi).

Di sabi di ko a fesi a di öndösuku aki dë a peentje a lö 3. Di peentje a lö aki ta lei undi u dee gudu u di matu paati a wan leti fasi ku undi na paati a leti fasi, a hibi wan pisiwata.

Paati a leti
fasi

An paati a leti
fasi

An paati taku ma an
paati leti

Paati a leti fasi

Peentje a lö 3: Di leti paati u dee gudu u di matu a di kamia u dee Saamaka sëmbë

Pisiwata	Di nöbu sëmbë de hakisi soni	Gudu u di matu	Paati a leti fasi ³	
			1995	2015
Pisiwata 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II)	238	Di fa fisi dë u feni	☹️	☹️
		Di fa hudu dë u feni	😊	☹️
		Di fa goon ku paandi-paandi soni dë u feni	-	😐
Pisiwata 2 (Gunsi go miti Botopasi)	254	Di fa fisi dë u feni	☹️	☹️
		Di fa hudu dë u feni	😐	😐
		Di fa goon ku paandi-paandi soni dë u feni	-	☹️

3. De wooko ku wan fasi u mbei sömu bakaatöngö kai Gini coeficient. U ko sabi unfa di sömu aki mbei luku a <https://books.ipस्कम्प्रीन्टिंग.nl/thesis/534893-Ramirez/> chapter 4.

Di de wooko ku dee piki di dee sëmbë dee de hakisi da nöö disi hën da dee soni di peentje a lö ta lei:

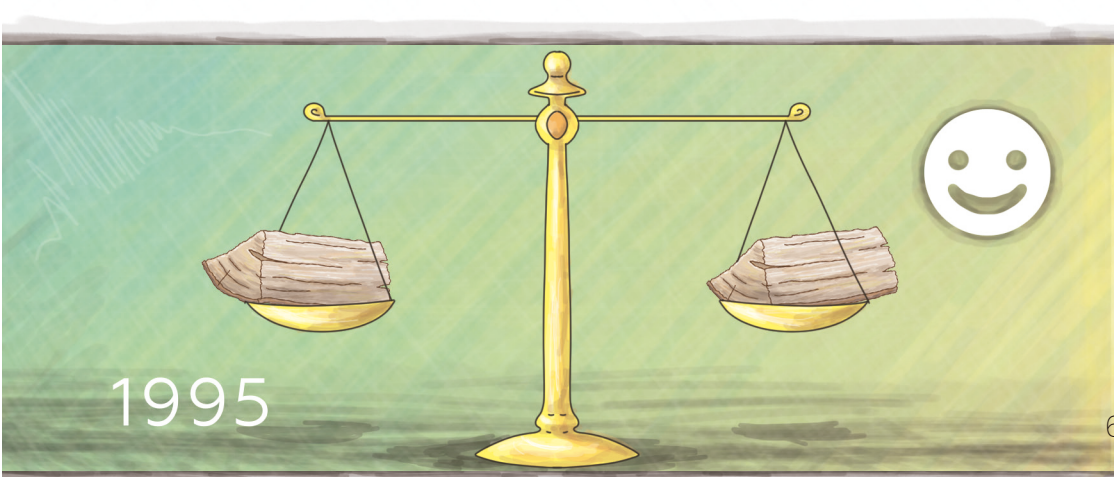
☹️ A di ten di pasa (1995) ko miti tide, te a nama a fisi soni nöö soni an paati a wan leti fasi a pisiwata 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II) ku pisiwata 2 (Gunsi go miti Botopasi).

☹️ A di ten di pasa nöö te a nama a di pisi u wooko hudu nöö soni bi paati a wan leti fasi a pisiwata 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II), ma a di daka u tide aki nöö te a nama a di pisi u wooko hudu nöö soni **an paati a wan leti fasi** a di pisiwata aki.

😐 A di ten di pasa ku di daka u tide nöö a ta dë sö taa so juu **soni an ta paati a wan leti fasi** te a nama a di pisisë u wooko hudu a pisiwata 2 (Gunsi go miti Botopasi), ma an bi ta hogi poi ma an bi bunu tu.

😐 So juu a ta pasa sö taa soni an ta paati a wan leti fasi te a nama a di së u kamia u koti goon a pisiwata 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II), ma an bi ta hogi poi ma an bi bunu tu.

☹️ Soni **an paati a wan leti fasi** te a nama a di së u kamia u koti goon a pisiwata 2 (Gunsi go miti Botopasi).

Dee soni dee sa mbei ba soni an ta paati a wan leti fasi

Sëmbë ko möö hia: Te dee Saamaka sëmbë u dee möö libasë köndë ko ta libi a pisiwata 1 ku 2 nöö a sa pasa sö taa dee sëmbë u wan pisiwata ko ta fia ku de na de u sa feni dee gudu u di matu.

Pasi: Di mbei u pasi a pisiwata 1 (Pikipada go miti Lesipaansi II) mbei wooko hudu ko möö abi möni. Fëen hedi fia ko a dee sëmbë mindi a di wooko hudu. Dee sëmbë u di pisiwata dee abi möö makiti sa abi möö okasi u sa wooko hudu möö gaansë u dee oto sëmbë u di pisiwata.

Pasi an dou eti a pisiwata 2 (Gunsi go miti Botopasi) fëen hedi an dë sö taa soni ta paati taku wan apaiti te a nama a wooko hudu. Ma te pasi mbei ko a di pisiwata aki (Gunsi go miti Botopasi) nöö a sa pasa sö taa soni an ko ta paati a wan leti fasi möö u di sëmbe o ko möö hia.

Andi dee Saamaka sëmbë sa du ku di sabi aki:

Di sabi aki dë fanöudu da dee Saamaka sëmbë u de musu sabi andi da dee bookohedi te soni an paati a wan leti fasi ku u de sa fusutan unfa pasi ku di hia sëmbë ko ta dë a wan kamia sa tja tooka ko a di së u di paati u di gudu u di matu a wan leti fasi..

A dë wan fanöudu soni ta dee sëmbë ta luku dee soni dee nama a di së u di paati u soni a wan leti fasi. Bika te soni an paati a wan leti fasi a sa tja toobi ko a sëmbë mindi nöö toobi ta tja poi ko. Te soni ta paati a wan leti fasi nöö dee sëmbë tuu ta dë a wan.

Ee dee sëmbë u wan kamia ta libi makandi ku piizii kuma de da wan nöö libi u de ta waka möö bunu.

Dee tooka dee dë a di libi makandi dendu u dee Saamaka sëmbë

Di libi makandi a dee peipei Saamaka pisiwata an dë di wan. Tooka dë a di libi makandi a dee peipei pisiwata u dee Saamaka sëmbë. Kuma fa a dë aki hibi wan Saamaka sëmbë da u wan u dee 12 lö. Di lö u wan sëmbë ta da hën leti a di matu nasö di gudu u di matu. Kuma fa a dë aki, so lö abi taa so sëmbë ta dë a oto liba u di de abi wan apaiti gaansëmbë u fesiten a de famii. Nöö a sa dë sö taa dee sëmbë u di lö dë abi möö leti u wooko a wan

matu nasö puu dee gudu u di matu dë möö dee sëmbë u dee lö dee n'abi wan apaiti gaansëmbë u fesiten a de famii.

Kuma fa a dë aki, di sabi di ko a fesi di Tropenbos Suriname du di öndösuku aki ta lei taa so wan u dee lö ko ta möö feni leti u sa wooko hudu ku koti goon möö so oto sëmbë u dee lö.

Andi dee fesi a di peentje a lö kë taki:

😊 Disi kë taki taa möö okasi ko dë u sa wooko a wan matu ku dee gudu fëen.

☹ Disi kë taki taa okasi u sa wooko a wan matu ku dee gudu fëen ko möö biti.

😊 Disi kë taki taa okasi u sa wooko a wan matu ku dee gudu fëen an ko dë möö hia ma an ko dë möö biti.

Peentje a lö 4: Di fasi fa dee sëmbë u dee peipei lö ta si di okasi di de abi u sa koti goon paandi soni ku u sa wooko hudu

Lö	Dee gudu u di matu	Okasi u hibiwan lö	Nöbu sëmbë u hibiwan lö di de hakisi
Lö 1	Hudu	☹️	4
	Goon ku paandipaandi soni	☹️	
Lö 2	Hudu	☹️	37
	Goon ku paandipaandi soni	☹️	
Lö 3	Hudu	☹️	146
	Goon ku paandipaandi soni	☹️	
Lö 4	Hudu	😊	54
	Goon ku paandipaandi soni	😊	
Lö 5	Hudu	☹️	22
	Goon ku paandipaandi soni	😊	
Lö 6	Hudu	☹️	126
	Goon ku paandipaandi soni	☹️	
Lö 7	Hudu	😊	7
	Goon ku paandipaandi soni	☹️	
Lö 8	Hudu	😊	31
	Goon ku paandipaandi soni	☹️	
Lö 9	Hudu	😊	28
	Goon ku paandipaandi soni	😊	
Lö 10	Hudu	☹️	23
	Goon ku paandipaandi soni	☹️	
Lö 11	Hudu	☹️	4
	Goon ku paandipaandi soni	☹️	
Lö 12	Hudu	☹️	10
	Goon ku paandipaandi soni	😊	

Andi di peentje a lö aki ta taki:

Di möö gaan soni di peentje a lö aki ta taki hën da gaan tooka dë a di libi makandi u dee Saamaka sëmbë u dee peipei pisiwata. So ta abi möö hia, so ta abi möö biti, so ta abi möö okasi u wooko a di matu ku dee gudu fëen.

Dee okasi u dee Saamaka sëmbë u sa wooko dee gudu u di matu nama a di lö u de, di fasi fa di libi makandi ta si wan sëm-bë ku di fasi fa di libi makandi seeka soni te a nama a di së u di paati u gudu.

Unfa de sa wooko ku di sabi aki?

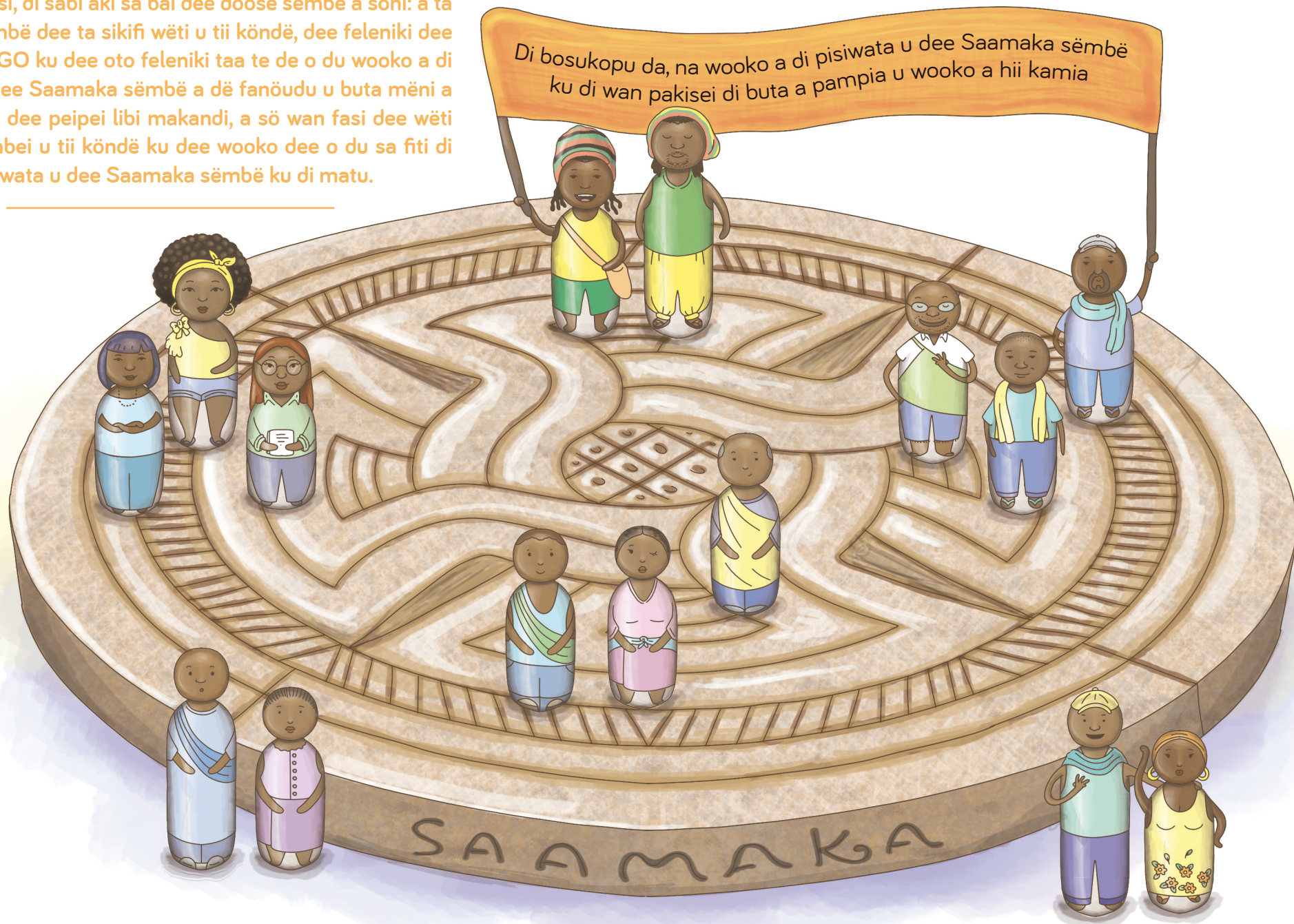

Di sabi aki sa heepi döösë sëmbë dee kë ta si dee Saamaka sëmbë kuma hibi wan u de da di wan. Ma an dë sö taa hibi Saamaka sëmbë da di wan, tooka dë a de mindi a di libi makandi u de. Sëmbë musu a lesipeki da dee tooka dee dë a dee Saamaka sëmbë mindi sö seei de musu buta mëni a dee tooka aki te de ta buta pakisei a pampia u sa tii köndë ku buta wooko a di kamia u dee Saamaka sëmbë.

Ee de an buta mëni a dee tooka aki, nöö a sa pasa sö taa dee döösë sëmbë an o fusutan di libi u dee Saamaka sëmbë, nöö dee wooko de ta seti an o kai ku dee Saamaka sëmbë.

A sö wan fasi, di sabi aki sa bai dee döösë sëmbë a soni: a ta piki dee sëmbë dee ta sikifi wëti u tii köndë, dee feleniki dee na u lanti NGO ku dee oto feleniki taa te de o du wooko a di pisiwata u dee Saamaka sëmbë a dë fanöudu u buta mëni a dee tooka a dee peipei libi makandi, a sö wan fasi dee wëti dee de ta mbei u tii köndë ku dee wooko dee o du sa fiti di pisiwata u dee Saamaka sëmbë ku di matu.

DI KABA PISI FËËN

Soni ta tooka hesihesi a goonliba nöö dee soni dee ta tja tooka ko ta wooko dou a di pisiwata u dee Saamaka sëmbë. Nöö u dee tooka aki hedi ku dee soni dee ta tja de ko mbei dee Saamaka sëmbë ta miti soni, soni di nama a di wooko u di matu u mbei möni di ta kaba kamia a sösö, soni di tja buujabuuja ko a dee sëmbë mindi, sö seei dee soni aki sa mbei taa dee sëmbë an sa undi pasi u de tei (ee de musu luku u seeka dee soni di de abi fanöudu u wan sati pisiten nöö naa de musu seeka soni u di matu da wan langa pisiten).

U sa seeka hii dee soni aki nöö a dë fanöudu taa dee Saamaka sëmbë hopo wooko u sa kisi sabi u sa guwenti ku njunju soni u di libi makandi ku dee sonisoni dee nama ku wan kamia. **Di möö gaan sabi di dë fanöudu hën da di sabi u sa tii di pisiwata a wan fasi di sa sölugu taa de sa feni soni go dou da wan langa pisiten, winsi tooka ta ko seei.**

Soni u sa lei soni ku soni u paati sabi ku di da sëmbë kaakiti u du soni da tu u dee möö gaan soni u sa taanga di saanfa u du u dee sëmbë.

Soni u sa lei soni ku soni u sa paati sabi kuma dee soni dee sikifi a di buku aki sa heepi dee Saamaka sëmbë u de sa mbei oto sëmbë tei köni a de u mbei wëti u wooko ku di matu, wëti di sa tooka soni a di libi u de.

Ma nöö söndö da sëmbë taanga u wooko makandi u sölugu taa di kamia u de an tii a wan taku fasi, soni an o seeka wan apaiti u sa tjubi di matu u de. Ee di paati u soni a wan leti fasi ko möö hia te a nama a wooko, fasi u wooko mbei möni ku fasi u sa dou a soni di nama a di së u di libi makandi (kuma fasi u sa feni siköö, kula, bumbuu wata u bebe ku sitolomu faja), nöö dee soni aki sa da sëmbë taanga u de dë a du te a nama a di go ku fesi u de.

Di sabi paaja taa fasi u sa feni soni di nama a di së u di libi makandi (kuma siköö, kula, soni u nja ku wooko) sa tja möö gaan tooka ko a di së u di tii u di matu möö leki dee soni dee ta luku di së u di tjubi u di matu wanwan.

LAI U SA HEEPI DEE SAAMAKA SĒMBĒ U DE SA ABI TAKI A DEE PAKISEI DEE NAMA A DI FASI FA WOOKO O WOOKO A DI MATU

Lai da dee Saamaka sĕmbĕ

- ✓ A dĕ fanöudu u dee Saamaka sĕmbĕ fusutan di heepi u dee kaita dee mbei di di wooko aki hopo möö bunu.
- ✓ Dee Saamaka sĕmbĕ sa wooko ku dee kaita aki ku di sabi di dĕ a de dendu kuma wan pampia di sa heepi de u de feti da dee kamia ka de ta du soni, dee kamia di de abi fanöudu u sa libi ku soni u sölugu taa libi u de ta waka bunu.
- ✓ Saamaka sĕmbĕ musu buta dee sĕmbĕ dee ku de ta wooko te a nama a fasi fa wooko o wooko a wan matu u de wooko ku dee kaita aki u sa hoi kuutu te de o tei lai a dee Saamaka sĕmbĕ (kuma te de o wooko a wan leti fasi u sölugu taa dee Saamaka sĕmbĕ fusutan andi da di wooko limbolimbo, piki aai ku di wooko söndö duwengi). Sö wan fasi, dee Saamaka sĕmbĕ sa feni taki kuma de dĕ pei ku pei ku dee oto sĕmbĕ te a nama a taki soni buta u di fasi fa wooko o wooko a di matu u de.
- ✓ Wan oto fanöudu lai da dee Saamaka sĕmbĕ di nama a dee soni aki hĕn da a bi o bunu ee de mökisi di sabi di dĕ a dee kaita aki ku oto wookolai a di sĕ u taki u wooko a matu, kuma gonini.org (wan wookolai u SBB). Sö wan fasi, dee sĕmbĕ dee ta buta pakisei a pampia u di fasi fa wooko o hopo a wan kamia ku dee masikapei dee ta wooko ku di sabi u dee sĕmbĕ sa buta mĕni te de ta wooko a dee soni di dee sĕmbĕ abi fanöudu, dee soni di de kĕ ku di fasi fa soni dĕ nöunöu da dee Saamaka sĕmbĕ.
- ✓ A dĕ fanöudu u dee Saamaka sĕmbĕ wooko ku di sabi u di fasi fa dee gudu u di matu u de dĕ u sa buta pakisei u tii di wooko a di matu, disi sa heepi u tjubi dee gudu u di matu di dĕ fanöudu u de sa libi wan bunu fasi u sölugu taa de sa ta abi de u feni. Di buta pakisei u tii di wooko a di matu a pampia seei de fanöudu a di suku goonleti u de.

Di wookolai aki sa heepi döösë sëmbë bumbuu fa. Nounou u sa fusutan undi da dee gudu u di matu di dë fanöudu da dee Saamaka sëmbë.

Nöö w'o wooko ku ën a hii dee kuutu dee u ta hoi u da sëmbë lai te a nama a di së u wooko a di kamia fuu.

Lai da dee sëmbë dee ta sikifi wëti u tii köndë

Dee sëmbë dee ta sikifi wëti u tii köndë musu wooko ku di sabi aki u sa fusutan unfa dee Saamaka sëmbë ta wooko a di matu u de ku dee fuka dee de abi a di libi u de.

Dee sëmbë dee ta sikifi wëti u tii köndë musu wooko ku di sabi aki u heepi dee Saamaka sëmbë ku dee fuka u de kuma fa a dë fanöudu. Disi kë taki taa de musu tooka di fasi fa de ta wooko, de an musu wooko a sö wan fasi taa lanti ku dee feleniki dee ta da möni u hoopoo wooko hën ta buta da dee sëmbë unfa de musu wooko ku unfa di matu musu tjubi a wan fasi di na fiti ku andi dee sëmbë kë du ku dee gudu u di matu u de. **Ee de ta fusutan di libi u dee sëmbë de o sa buta taki u du soni a wan fasi di fiti te a nama a di fasi fa wooko o wooko a di matu u dee Saamaka sëmbë.**

Wan oto lai da dee sëmbë dee ta sikifi wëti u tii köndë hën da de musu sikifi wëti di ta musu sëmbë u de musu wooko makandi ku de musu tei lai a dee matuköndë sëmbë a di mbei u kaita kuma fa di wooko du a di buku aki. Nöö de musu buta dee wëti aki te öndösuku ta du u luku unfa soni o tooka da dee sëmbë u wan kamia ku dee gudu u di kamia te wan wooko o hopoo a dee kamia ka dee matuköndë sëmbë ta libi, Ingisitöngö kai dee sootupei öndösuku aki wan SEA nasö wan EIA. A sö wan fasi, de o sa lespeki dee leti u dee sëmbë te de ta hoopoo wooko a wan kamia, sö seei de sa buta dee fanöudu u dee sëmbë a fesi.

Lai da dee NGO feleniki ku dee siköö ku sabima

Taki makandi ku futoou musu dë a fesi. Di taki makandi musu dë limbolimbo, sö seei de musu fusutan di libi u dee sëmbë ku de musu lesipeki dee sëmbë u fitoou musu sa seeka bifö wooko sa hopo u mbei kaita makandi ku dee matuköndë sëmbë; hii dee wooko u mbei kaita makandi musu wooko ku di mamawëti aki.

Suku sëmbë a dee sëmbë dendu di sa tja di wooko nöö heepi de u de sa tja di wooko (taanga tiima). Ee taanga tja ma an dë a dee matuköndë sëmbë mindi u sa da sëmbë taanga u de wooko ku di sabi di dë a di kaita liba te wooko o hoopo ku te de o pakisei unfa soni o du, te de ta mbei kaita ku oto sëmbë nöö di wooko an o waka bunu. Fëen hedi a di bigi u dee wooko dee de ta hopo de musu suku sëmbë u di pisiwata, sëmbë di sa kisi lei u sa heepi u di wooko waka bumbuu.

Seeka andi da dee soni dee sëmbë ta mëni taa o pasa. Wan u dee möö gaan bookohedi a dee wooko u mbei kaita makandi ku di du öndösuku ku dee sëmbë u dee köndë, kuma fa di öndösuku di sikifi a di buku aki du, hën da di seeka u dee soni dee sëmbë ta mëni di wooko o tja ko. Dee sëmbë u dee köndë lo'u meni taa dee sabi dee de ta tja ko a fesi na u da woto hedi, ma sabi u de sa abi taki a soni dendu. Fëen hedi wan u dee möö fanöudu lai hën da di mbei kaita makandi ku dee sëmbë u dee köndë an musu dë a di kaba së u wan wooko ma a di bigi a musu dë, u sölugu taa de seeka hii dee bookohedi aki a fesi. **Te ju luku hën sö nöö di bosukopu di da aki hën da dee wooko musu seti a wan fasi di ta buta mëni a dee soni dee dee sëmbë kë sö seei a musu seti u wan langa pisi ten a wan fasi taa a sa tja tooka ko.** Di ten ku di möni di o dë fanöudu musu seeka faa tjika.

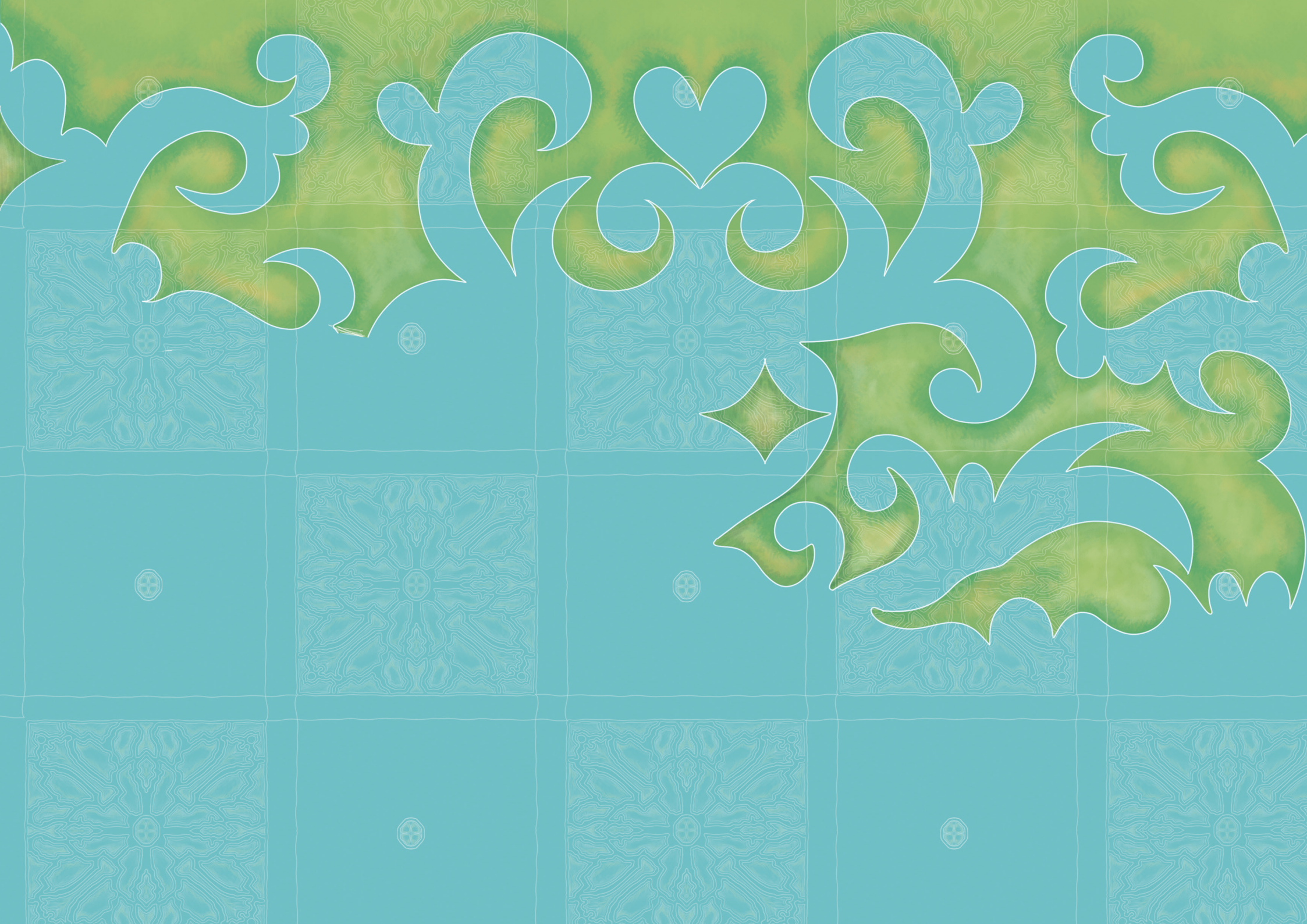

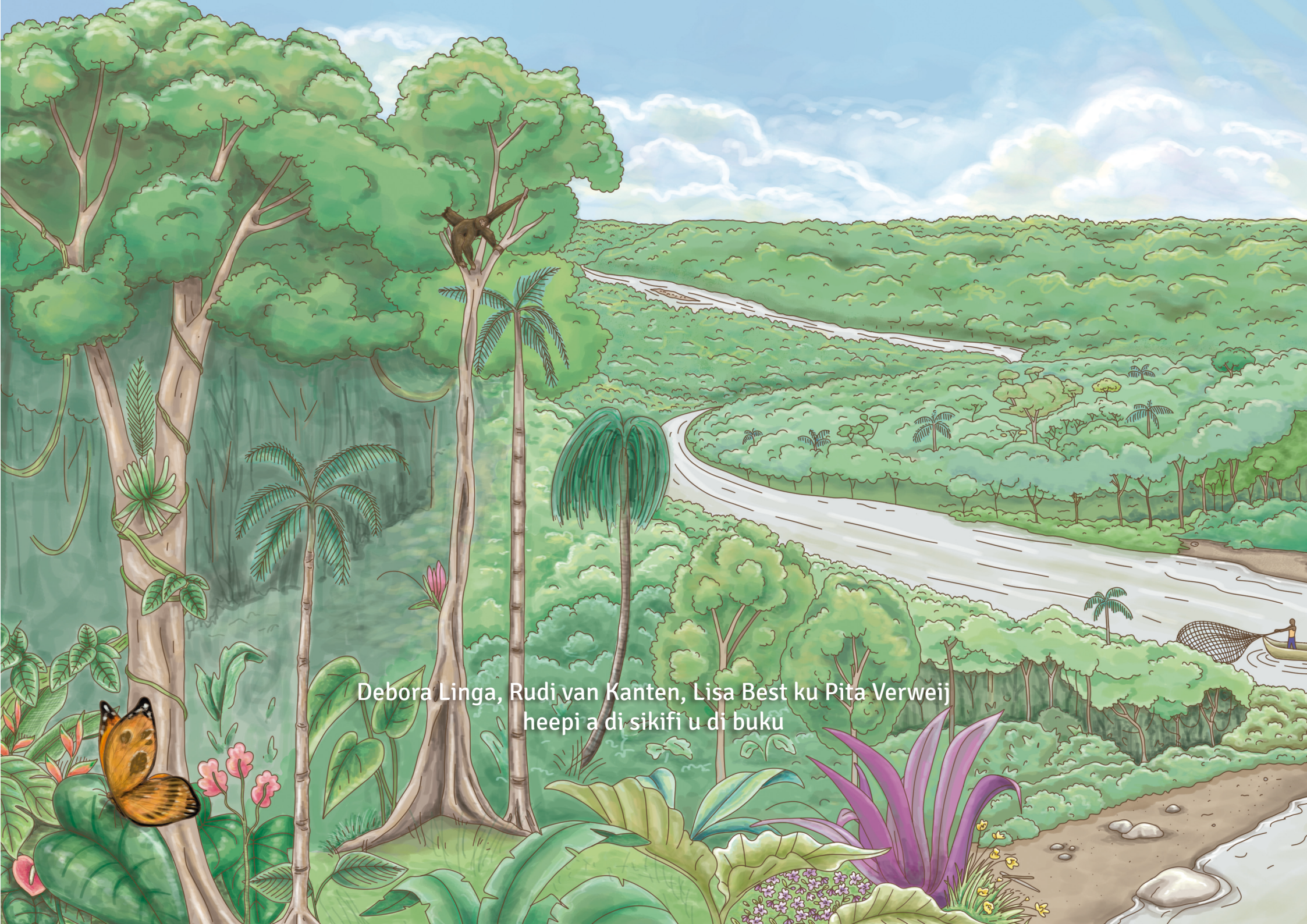
Dee wooko ku dee soni dee dee wooko tja ko a fesi a di buku aki musu dë wan bosukopu da dee sëmbë dee ta hoopu wooko (kuma dee NGO feleniki ku dee sëmbë dee ta du öndösuku) di unfa a dë fanöudu tjika u sa da sëmbë taanga u wooko makandi u sa abi taki a soni. Ee soni seeka a sö wan fasi nöö a o söii taa fa gaansë u dee fuka u di matu dë a hii di goonliba seei, ee soni musu seeka nöö dee sëmbë u dee pisi pisiwata seei hën o sa seeka de.

Fu u taki hën sati nöö te de da di wooko makandi ku dee matuköndë sëmbë möö kaakiti nöö dee lasiti paumatu u di goonliba o sa tjubi.

Debora Linga, Rudi van Kanten, Lisa Best ku Pita Verweij
heepi a di sikifi u di buku